

კლარა ელჩიბეგაშვილი

ნიკო ნიკოლაძის
სოციალურ-პოლიტიკური და
ესთეტიკური შეხედულებები

ფაკ (ИДС) 003 075 + 3894 · 631 · 09
ე 611

მონოგრაფიში განხილულია გამოჩენილი პუბლიცისტისა და საზოგადო მოღვაწის, ნიკო ნიკოლაძის სოციალურ-პოლიტიკური, ფილოსოფიური და ესთეტიკური შეხედულებები. განსაკუთრებულია მკითხველთა ფართო წრისათვის.

რედაქტორი
ფილოსოფიურ მეცნიერებათა
დოქტორი: მიხეილ მახარაძე

რეკენზენტები. ფილოსოფიურ მეცნიერებათა კანდიდატები:
ლალი ზაქარაძე.
აბესალომ ასლანიძე.

ლ $\frac{20501552}{2303(01)-06}$

ISBN 99940-0-083-7

© გამომცემლობა „ლაშქარი“
© კ. ელჩიშვილი

რ ე დ ა ქ ტ ო რ ი ს ა გ ა ნ

პროფესორ კლარა ელზიბეგაშვილის გამოკვლევა ეძღვნება გამოჩენილი ქართველი საზოგადო მოღვაწისა და მრავალმხრივი შემოქმედის ნიკო ნიკოლაძის სოციალ-პოლიტიკურ და ესთეტიკურ შეხედულებებს. ნაშრომის ავტორს კვლევის საგნად შეურჩევია ის საკითხები, რომლებშიც ყველაზე ნათლად სჩანს ნიკო ნიკოლაძის მოღვაწეობის სიღრმე და ფართო თვალსაწიერი.

ნიკო ნიკოლაძე ათეული წლების განმავლობაში დიდი ძალისხმევითა და შემართებით იღწეოდა სხვადასხვა სფეროში: პუბლიცისტი, ეთიკისა და ესთეტიკის პრობლემების მკვლევარი, რელიგიური საკითხების შემსწავლელი და შემფასებელი, ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური წინსვლისთვის აქტიური მებრძოლი, პრაქტიკოსი მოღვაწე. . .

ასეთი იყო ნიკო ნიკოლაძე. შთამომავლობა ერთგვარად ვალშია დიდი მამულიშვილის წინაშე. ამიტომაც ჩვენი ამოცანა უნდა იყოს მისი შემოქმედებითი მემკვიდრეობის ყოველმხრივი შესწავლა და ობიექტური შეფასება. სწორედ ამ მიზანს ემსახურება კლარა ელზიბეგაშვილის წინამდებარე გამოკვლევა, რომელიც გვჯერა მნიშვნელოვან წვლილს შეიტანს ნიკო ნიკოლაძის შემოქმედების შესწავლა-შეფასებაში.

მიხეილ მახარაძე
17.02.06.

ნიკო ნიკოლაძე ქარული სინამდვილისათვის ისეთ მოღვაწეთა რიგს ეკუთვნის, რომელთაც წარუშლელი კვალი დააჩნიეს ჩვენი ქვეყნის საზოგადოებრივ, კულტურულ და სოციალ-ეკონომიკურ განვითარებას. თავისი დროის კულტურული და მეცნიერული განვითარების ზენიტში მყოფი, იგი მრავალმხრივ განსწავლული, ფართოდ, ღრმად ერუდირებული მოაზროვნე და დიდი ორგანიზატორული ნიჭის, სამეურნეო, პოლიტიკური, საზოგადოების ეკონომიკური ცხოვრების განვითარებაში დიდი ალღოს მქონე, გონიერული პრაქტიკოსი მოღვაწე იყო. ამიტომ ნ. ნიკოლაძის ღვაწლის შეფასება არ შეიძლება მისი მოღვაწეობის რომელიმე ცალკე სფეროს დახასიათებით, ის იყო პიროვნება, რომელიც მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს საზოგადოებრივ-ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების ყველა უბანს სწვდებოდა და ყოველ უბანზე თავისი შემოქმედებითი მოღვაწეობის წარუშლელ კვალს ტოვებდა.

ღრმა და მრავალმხრივი იყო ნ.ნიკოლაძის თეორიული ინტერესების სფერო. იშვიათია ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში ისეთი მოაზროვნე, რომელსაც ასეთი დიდი მემკვიდრეობა დაეტივებინოს თეორიული აზროვნების სფეროში. ეს მემკვიდრეობა საუკუნეზე მეტია ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარების ისტორიის ინტენსიური შესწავლის საგანი გახდა, ეს პროცესი ამჟამადაც წარმატებით გრძელდება. ყველაფერი ეს კი მანიშნებელია იმ დიდი მნიშვნელობისა და ღირებულებისა, რაც ნ.ნიკოლაძის თეორიულ ნააზრევს გააჩნია ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარების ისტორიაში.

წარმოდგანილი მონოგრაფიით “ნიკო ნიკოლაძის

სოციალურ-პოლიტიკური და ესთეტიკური შეხედულებები”, მიზნად დავისახე მეკვლია ნ.ნიკოლაძის თეორიული მოღვაწეობის ერთი სფერო, კერძოდ, მისი ფილოსოფიურ-ესთეტიკური თვალსაზრისის ძირითადი არსი, შეეცადე თანამიმდევრულად თვალი გამედევნებინა ამ მოაზროვნის ფილოსოფიურ-ესთეტიკური შეხედულებების ქმნადობისა და ევოლუციისათვის, მიმეკვლია ამ შეხედულებათა სოციალ-ეკონომიკური, ეროვნული, პოლიტიკური და თეორიული წყაროებისათვის.

ნ. ნიკოლაძის ფილოსოფიური ესთეტიკა არაა ჩამოყალიბებული შეხედულებათა ერთიან, მწყობრ სისტემად. იგი თანამედროვეობისათვის საინტერესოა უპირველეს ყოვლისა, როგორც პუბლიცისტიკის, კრიტიკოსის, ჟურნალისტის ესთეტიკა, რომელმაც თავისი ავტორიტეტული სიტყვა თქვა ქართული ესთეტიკური აზროვნების განვითარებაში. პუბლიცისტიკა მისთვის წარმოადგენს ისეთ კატეგორიას, რომელიც თავის არსში მოიცავს არა მარტო საკუთრივ ესთეტიკურ, არამედ სოციალურ, ფილოსოფიურ, ლიტერატურულ, კრიტიკულ სფეროებს.

ნ. ნიკოლაძის კრიტიკული წერილების სერია-“ჩვენი მწერლობა” და სტატია “კრიტიკა და მისი მნიშვნელობა ლიტერატურაში” წარმოადგენს ქართული ლიტერატურული კრიტიკის განვითარებისა და ესთეტიკური პრინციპების დამკვიდრების უმნიშვნელოვანეს დოკუმენტებს. აუცილებელია აღინიშნოს, რომ მისი შეხედულებანი არ აღმოცენებულა მსოფლიო კულტურისა და მეცნიერებისაგან იზოლირებულად, მისი მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაში უდიდესი როლი ითამაშა მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების რუსეთის პროგრესულმა საზოგადოებრივმა აზრმა, გერცენის, ბელინსკის, დობროლუბოვის, განსაკუთრებით კი ჩერნიშევსკის იდეებმა. ყოველივე ამით შთაგონება არაერთხელ დასტურდება

ნ.ნიკოლაძის შეხედულებებში ყველა საარსებო საკითხებზე მსჯელობისას.

თუ თვალს გავადევნებთ ქართული ესთეტიკური აზროვნების, ისტორიოგრაფიისა და ლიტერატურათმცოდნეობის განვითარებას, უეჭველად შევამჩნევთ, რომ მე-19 საუკუნის პროგრესულ მოღვაწეთა, კერძოდ “თერგდალეულთა” მოღვაწეობის შესასწავლად დიდი შრომა აქვთ გაწეული ქართველ მეცნიერებს. მათი მეცნიერული კვლევის შედეგები უკომენტაროდ, ერთხმად ასაბუთებს იმას, რომ მე-19 საუკუნის ქართველ პროგრესულ მოღვაწეთა შორის ერთ-ერთი უთვალსაზიროესი მოღვაწის, ნ. ნიკოლაძის ფილოსოფიურ-ესთეტიკური შეხედულებები წარმოადგენს ქართული ესთეტიკური აზროვნების ისტორიის ერთ-ერთ საინტერესო ფურცელს.

მონოგრაფიით ნაჩვენებია ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების მატრიანეში ნიკოლაძის პროგრესულ შეხედულებათა ისტორიული მნიშვნელობა, შესწავლილია და გაანალიზებულია მისი, როგორც სახელოვანი პუბლიცისტის, სოციოლოგის, ესთეტიკოსის, კრიტიკოსის შემოქმედებითი გზა, გაშუქებულია მისი პუბლიცისტური მოღვაწეობა “სოვრემენიკში”, “ისკრაში”, გერცენის “კოლოკოლში”, თანამოაზრეობა გერცენტან, პოლ ლაფარგთან, რაულ-რიგოსთან და ჟურნალისტური მოღვაწეობა გაზეთების: “დროება”, “Тифлисский вестник”-ის, ჟურნალ “კრებულის” ფურცლებზე.

ნ. ნიკოლაძის ფილოსოფიურ-ესთეტიკურ შეხედულებათა ფორმირება დიდადაა დაეალებული ჩერნიშევსკის იდეებით. თავის მხრივ, მისი ფილოსოფიურ-ესთეტიკური შეხედულებანი მჭიდროდაა დაკავშირებული საქართველოს ისტორიული წარსულის ტრადიციებთან, მისი მეცნიერებისა და კულტურის განვითარებასთან.

ნ. ნიკოლაძე ფილოსოფიის წინაშე აყენებდა ქვეყნის

ცხოვრებასთან მჭიდრო კავშირის ამოცანას. იგი თვითონ ახორციელებდა ამ მოთხოვნას და თუმცა მას სპეციალური ფილოსოფიური შრომა არ შეუქმნია, მისი ფილოსოფიური ნააზრევნი უხვადაა განვრცობილი მის მრავალრიცხოვან პუბლიცისტურ წერილებში, რომლებიც იწერებოდა ქვეყნის საჭირობოროტო საკითხებზე პასუხის გასაცემად.

მონოგრაფიაში გაანალიზებულია ნ.ნიკოლაძის შეხედულებანი კანტის ფილოსოფიური სისტემის შესახებ. ახსნილია მისი მსოფლმხედველობის შინაგანი წინააღმდეგობანი საქართველოს იმდროინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების პროცესების გაელენით. ეს ესთეტიკური შეხედულებანი წარმოადგენენ თავისივე ფილოსოფიური კონცეფციის ნაწილს და ამიტომაც ნ.ნიკოლაძის ესთეტიკის საკითხები განხილულია ძირითადად იმის მიხედვით, თუ რამდენად აისახა მასში საკუთრივ მისი ფილოსოფიური კონცეფცია, რამდენად შეძლო ქართველმა პუბლიცისტმა ლიტერატურული კრიტიკის გამოყენება თავისი ფილოსოფიური შეხედულებების და საერთოდ, მსოფლმხედველობის გამოხატვისა და პროპაგანდისტვის.

მონოგრაფიაში გაანალიზებულია ნ.ნიკოლაძის შეხედულებანი ხელოვნების სოციალური ბუნების, სინამდვილესთან ხელოვნების დამოკიდებულების, მხატვრული მწერლობისა და მებრძოლი პუბლიცისტის დაკავშირების, მხატვრული ასახვის რეალისტური პრინციპების, მხატვრული ნაწარმოების შემეცნებითი და ესთეტიკური ღირებულების შესახებ.

ნიკო ნიკოლაძის თანახმად ჭეშმარიტი ლიტერატურული კრიტიკა წარმმართველი როლის მქონეა მწერლობაში და ტონის მიმცემია საზოგადოებრივი ცხოვრე-

ბისათვის, კრიტიკას დიდი ძალა შესწევს ცხოვრების გაუმჯობესების საქმეში. ლიტერატურული ნაწარმოების ესთეტიკური ღირებულების კვლევის პრინციპები, რომელიც ქართველმა მოაზროვნემ თავის თეორიულ წერილებში წამოაყენა, მან კარგად შეუხამა კრიტიკოსის პრაქტიკულ მოღვაწეობას.

მონოგრაფიაში დაწვრილებითაა გაშუქებული ნ.ნიკოლაძის ესთეტიკური შეხედულებანი იმ დროის უმნიშვნელოვანესი ლიტერატურული მოვლენების გაანალიზებისას. განხილულია მისი ზოგიერთი წერილი, რომელიც ესთეტიკური აზროვნების შესანიშნავ მაგალითებს წარმოადგენენ და ქართულ ლიტერატურაში რეალიზმის პრინციპების დამკვიდრებას შეუწყეს ხელი. წიგნში წარმოჩენილია ნ.ნიკოლაძის ესთეტიკურ შეხედულებათა ხასიათი რუსი მოაზროვნეების - პუშკინის, გოგოლის, ბელინსკის, ჩერნიშევსკის, დობროლუბოვის, ტურგენევის, ტოლსტოის, სალტიკოვ-შედრინის, ნეკრასოვის შემოქმედების ანალიზისას. ამ კრიტიკულ წერილებში ნათლადაა გამოკვეთილი ნ.ნიკოლაძის ესთეტიკის პრინციპები. მისი აზრით შემოქმედი თავისი ხალხის შვილია, იბრძვის სამშობლოს პროგრესისათვის. ნ.ნიკოლაძემ ერთ-ერთმა პირველმა ქართულ ლიტერატურულ კრიტიკაში წამოაყენა ცნება “ნათელი იდეალისა”, რომელმაც მწერალს უნდა შთააგონოს სინამდვილის შეუფერავი ასახვა. კრიტიკულ წერილებში იგი დიდ ადგილს უთმობს მოძღვრებას ხელოვნებაში ტიპურობის როლის შესახებ, ლიტერატურის ხალხურობისა და ეროვნულობის, კრიტიკისა და კრიტიკოსის დანიშნულების საკითხებს.

ნიკო ნიკოლაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ადრეული პერიოდი, მე-19 საუკუნის 70-იანი წლები

მე-19 საუკუნის 60-იანი და 70-იანი წლები უდიდესი გარდაცემის პერიოდია ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში. ეს წლები მნიშვნელოვანია რევოლუციური მოძრაობის გაძლიერებით არამარტო საქართველოში, არამედ რუსეთშიც. ბატონყმობის ყოფნა-არყოფნის საკითხმა განსაზღვრა საზოგადოებრივი ცხოვრების მთელი შინაარსი და ამიტომ პროგრესულმა აზროვნებამ რუსეთსა და საქართველოში ამ საკითხის გარშემო მოიყარა თავი. ეს არის ახალი ბურჟუაზიული ეკონომიკური ურთიერთობის გამარჯვებისა და სწრაფი განვითარების, ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების პროცესის დაგვირგვინების პერიოდი. ამას შეესაბამება ჩვენი მრავალსაუკუნოვანი კულტურის განახლებისა და სწრაფი განვითარების ხანა.

ქართველ სამოციანელთა მძლავრ პლეადაში ფრიად საპატიო ადგილი უჭირავს ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს ნიკო იაკობის ძე ნიკოლაძეს. სამოციანელთა მთელი თაობა, ისევე, როგორც მათი წარმომშობი პირობები, არ წარმოადგენდა ერთი დღის ნაყოფს. 60-იან წლებს წინ უძღოდა მთელი ეპოქა, რომელმაც მტკიცე ნიადაგი მოუქმსადა ქართულ პროგრესულ აზრს.

ნ. ნიკოლაძის, მოღვაწეობაში, არ ყოფილა არცერთი მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი და ლიტერატურული მოვლენა, რომ მას აქტიური მონაწილეობა არ მიეღოს. იგი თავისი დიდი გამოცდილებით, მახვილი გონებითა

და მგზნებარე სულით, უანგაროდ ემსახურებოდა ქართველ ხალხს. მისი მოღვაწეობა, რომელიც გასცილდა საქართველოსა და რუსეთის ფარგლებს, იყო მრავალმხრივი: ლიტერატურა და ესთეტიკა, პოლიტიკური ეკონომია და სოციოლოგია, მრეწველობა და ფინანსები და სხვა.

ნ. ნიკოლაძე, ილია ჭავჭავაძესთან, აკაკი წერეთელთან და გიორგი წერეთელთან ერთად მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების სოციალური და პოლიტიკური მოძრაობის ერთ-ერთი საუკეთესო მეთაური იყო საქართველოში. ამოტომაც წერდა ილია ჭავჭავაძე ნ. ნიკოლაძისადმი გაგზავნილ კერძო ბარათში: “შენ ჩვენი რაზმის ფალანგად გვეგულებიო”¹.

მრავალფეროვანი და მღელვარეა ნიკოლაძის ცხოვრების გზა. დიდ კულტურულ ცენტრებში-პეტერბურგსა, ლონდონსა და პარიზში, იგი დაუახლოვდა ნ. გ. ჩერნიშევსკის, პირადად გაეცნო ლუი ბლანს და ვიქტორ ჰიუგოს.

1875 წელს ნ. ნიკოლაძემ ფრანგულ ენაზე დაწერა და პარიზში გამოსცა თავისი საკმაოდ პოპულარული ბროშურა “დეკადანსის პრესა” /La Press de La Decadance/. ლუი ბლანი მაღალ შეფასებას აძლევდა ამ შრომას და კერძო ბარათში ნ. ნიკოლაძეს წერდა: “თქვენი წიგნი ერთი იმ ნაშრომთაგანია, რომელიც ყველა ფრანგმა ჟურნალისტმა უნდა წაიკითხოს და კარგადაც ჩაუკვირდეს მას”². სადაც არ უნდა ყოფილიყო ნიკო ნიკოლაძე, რა დიდი საქმეც არ უნდა გაჩენოდა, მისი ერთადერთი საფიქრალი და სასრუნავი საქართველო და ქართველი ხალხი

¹ სიმ. ხუნდაძე, მასალები ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის, 1949 წ. გვ. 47.

² ლუი ბლანის ბარათი ნ. ნიკოლაძესადმი 1875 წ. 20 მაისით დათარიღებული, ინახება ნ. ნიკოლაძის პირად არქივში. N13. საჯარო ბიბლიოთეკა.

იყო. მე-19 საუკუნის 70-იანი წლების “დროების” ფურცლებზე დაბეჭდილი სტატია ნათლად გვამცნობს ნიკო ნიკოლაძეს, როგორც სასიქადულო მამულიშვილს, - “მას აქეთ, რაც მე ჩემ თავს ვიცნობ, მე ერთი წადილის მეტი არა მქონია, ერთი ღმერთის გარდა სხვისთვის თაყვანი არ მიცია. . . მე შენ მიყვარდი, შენ მწამდი, შენ გემსახურებოდი, ანათ თუ კარგად, როგორც შემეძლო, როგორც ჭკუა მიჭრიდა, მე შენ მიყვარდი, როგორც ჩვენი ქვეყნის კაცი, ჩემი თანა-მემამულე, და ძმა, როგორც ისეთი პირი, რომლის ბედი და უბედობა, რომლის ავი და კარგი, ჩემი პირადი ბედი და უბედობა, ჩემი საკუთარი ავი და კარგი მეგონა. მე დამიწვლია მთელი ევროპა და ბევრ ჩინებულ ქვეყნებში, ბევრ აღმტაც საზოგადოებაში გამიტარებია თვეები და წლები, მაგრამ ყველგან და ყოველთვის, სადაც კი ვყოფილვარ, ერთი საგანი მქონია: შენთვის დამზადება, შენთვის სამსახური, შენი სარგებლობა. არც საფრანგეთის ამაღელვებელ და აღმტაცებელ ცხოვრებას, არც პეტერბურგის განსაცდელით მიმზიდველ საზოგადოებას, არც იტალიის მშვენიერებას, არც შვეიცარიის თავისუფლებას არასოდეს, არცერთი წამის განმავლობაში არ მოუხიბლავს ჩემი გრძნობა და გული, არ შეეუცდენივარ და მიუზიდივარ, თუმცა ახალგაზრდა კაცის გულზე გეარიათ გაელენა აქვს იქაური დიდი სახელის და დიდი გავლენის იმედს. . . იმის მაგიერ, რომ იქაურს ცხოვრებას მივებირე და სხვებისაგან დამევიწყო ჩვენი ერთი ნამცეცა ქვეყანა, ჩვენი ყველასაგან უცნობი ხალხი, მე ნიადაგ შენზე ვფიქრობდი, რომ სადმე, როგორმე სადაც კი ყოფილიყო შენთვის ციტაოდენი სარგებლობა მაინც მომეტანა. . . სხვაგან და ჩვენში, მწერალი და გაჩუმებული, ნიადაგ შენი ერთგული და შენი მსახური ვიყავი”³.

³ “დროება”, 1876 წ. N 25.

ნიკო იაკობის ძე ნიკოლაძე დაიბადა 1843 წლის 27 სექტემბერს ქალაქ ქუთაისში. მამა შეიღს სავაჭრო საქმისათვის ამზადებდა, სურდა ამ დარგში ღირსეული მემკვიდრე გაეზარდა.

. . .”-მამაჩემს არამც და არამც არ უნდოდა ჩემი გაგზავნა მაღალს სასწავლებელში. . . რადგან ის სიყრმიდანვე ვაჭრათ მამზადებდა”⁴.

ნ.ნიკოლაძე წინ აღუდგა მამის სურვილს, 1860 წელს ქუთაისის გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ პეტერბურგის უნივერსიტეტში შესეღა გადაწყვიტა. 1861 წელს იგი უკვე პეტერბურგშია, შეღის პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე. ამ დროს პეტერბურგი წარმოადგენდა პროგრესული აზროვნების ცენტრს. ნიკო ნიკოლაძემ წარჩინებით ჩააბარა გამოცდები. განსაკუთრებით თავი ისახეღა რუსული ლიტერატურის ცოდნით. ამის თაობაზე იგი თავის მოგონებაში წერს: “ნუ დაიღიწყებთ, რომ ციდა-ნახეღარი ტანი მქონდა, რომ პირტიტეღლა ვიყავი. . . და წარმოიღგინეთ, რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტის ზალაში, ეგზამენატორების წინ წამომღგარი ამ სახის ბაღანა, ოთხასიოღე წვერულეღაშიან ვაუკაცებს შუა. . . ბევრს ეგონა ეინმე სტუდენტს პაწია ძმა მოჰყოღია სეირის საცქერღათაო. . . პროფესორს, რომ მიღუეღხლოღდი გაკეირვებით მკითხა: ნუთუ შენც საეგზამენოდ მოსულღხარო? . . . მკითხა, განა წაგეკითხავს რამე რუსული ლიტერატურიღამო? გამეცინა და მიღუგეღღიღახაც, წამიკითხავს-თქო. პუშკინს იცნობო? ღღიღხ-მეთქი”⁵. თავისი ცოდნითა და გაბეღღუღებით ისე მოუღიბღლავს ნ.ნიკოლაძეს გამომცდელი, რომ დაინტერესებულა და უკითხავს:”ეინ გასწავღღიღა ქუთაისში რუსულ ლიტერატურასო?”⁶

⁴ ნ. ნიკოლაძე, ტ-1, გე.50.

⁵ ნ. ნიკოლაძე, ტ-1, გე.50.

⁶ ნ. ნიკოლაძე, ტ-1, გე.71.

ქართველი 60-იანელები პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდნენ მაშინ, როდესაც გერცენის “კოლოკოლი” და ნერნიშევისკის “სოვრემენიკი” ქუხდა. ძლიერდებოდა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ მიმართული რევოლუციური მოძრაობა და მთელი ახალგაზრდობა ცხოვრების გარდაქმნის და განახლების სულით იმსჭვალებოდა. ამ პერიოდის ქართული პროგრესული აზროვნება ხარბად დაეწაფა რუსეთის მოწინავე იდეებს და შეხედულებებს, რასაც ხელი შეუწყო იმანაც, რომ საქართველო რუსეთის ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების საერთო ფერხულში იყო ჩაბმული და კულტურულადაც მასვე უკავშირდებოდა. სწავლას მოწყურებული ქართველი ახალგაზრდობა, რომელიც მოკლებული იყო თავის სამშობლოში უმაღლესი განათლების მიღების საშუალებას, რუსეთის ცენტრალურ ქალაქებში მიემგზავრებოდა, სადაც ის უახლოვდებოდა რუსეთის მოაზროვნე ადამიანებს და მათთან ერთად იძენდა ცოდნას.

ნ. ნიკოლაძე სოციალურ საკითხს, კერძოდ ბატონყმური ურთიერთობის მოსპობის საკითხს, თვლიდა მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების ცენტრალურ საკითხად. იგი აღნიშნავდა, რომ 1853-56 წლების ყირიმის ომის შემდეგ გლეხთა საკითხი ყველას აღელვებდა და ამიტომ მან, თავისი სოციალური ხასიათისაგან დამოუკიდებლად დასაწყისიდანვე პოლიტიკური ბაღანის ხასიათი მიიღო. ამ საკითხის წამოყენებას არ შეეძლო არ გამოვლიძებინა ქართველი ხალხის პოლიტიკური ინსტიქტები და რადგან გლეხთა საკითხი, მიუხედავად რუსეთის ბატალიონების ენერგიული ჩარევისა, იზრდებოდა საქართველოში არა დღეობით, არამედ საათობით. ამიტომ საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება რაღაც ათი

წლის განმავლობაში წარმოუდგენელი სისწრაფით განვითარდა, თანდათან უკავშირებდა რა თავის ბედს გლეხთა საკითხის ამა თუ იმ გადაწყვეტას.

ქართული ეკონომიკური აზროვნების ისტორიის ცნობილი მკვლევარი აკად. პ.გუგუშვილი წერს, რომ მე-19 საუკუნის 60-იან წლებში “ყველა საზოგადოებრივი საკითხი ბატონყმობის და მისი გადანაშთების წინაარმდეგ ბრძოლაში ინასკევბოდა”⁷.

მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების გარიჟრაჟზე, პეტერბურგის ქართველი სტუდენტობა თავისი ფიქრით ორგანულად დაუკავშირდა ახლად “გაღვიძებული რუსეთის” განმანთავისუფლებელ პათოსს. ნ.ნიკოლაძემ პირველი რევოლუციური ნათლობა მიიღო პეტერბურგის სტუდენტთა გაფიცვის დროს, რისთვისაც იგი კრონშტადტის კაზემატებში გაისტუმრეს. “პეტერბურგი ის ქალაქია, - იგონებდა ქართველი პუბლიცისტი 70-იან წლებში, - სადაც მე პირველი ახალგაზრდული აღტაცება და ყმაწვილური ოცნების ეშხი გამიცვნია, სადაც პირველად აყვავებულა ჩემი გრძნობა და იმედი, სადაც პირველი ნათელი და მძლავრი შთაბეჭდილება ღირსებია ჩემს ტვინს და გულს. რაღაც უცნაური ძალა და გავლენა ეძლევა ჩვენს გრძნობიერების ყველა იმ ალაცს, სადაც ჩვენს სიყმაწვილეში ზნეობის ფეხი აგვიდგამს, სადაც ჩვენ ბედნიერნი ან უბედურნი ვყოფილვართ, სადაც ჩვენს გრძნობას მძლავრი მღელვარება გამოუვლია, სადაც ჩვენ გვიშრომია და პირველჯერ გამარჯვების ან დამარცხების კვამლით თავებრუ დაგვხვევია და განსაცდელი გაგვიცვნია. . . კაცს უყვარს ამნაირი ადგილი, ის ნიადაგ მშვენიერი სურათებით და ფერით იხ-

⁷ პაატა გუგუშვილი, კ.მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში, 1954 წ. გვ.-9.

სენებს მას, თვალწინ უდგება მაშინდელი თანამოძმეების და გმირების პირსახე, ეჩვენება მათი თვალისა და გრძნობის ალი, ესმის მათი ხმა და სიტყვა და ხელი გაუგებრად იწევა, უნდა შეეხოს ამ საყვარელს ქმნილებებს, უნდა მოეხვიოს და გულზე მიიკრას. . . ⁸.

მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების პეტერბურგის გამოფხილვებულ ცხოვრებას და პროგრესულ სოციალურ მოძრაობას ასეთი მძლავრი შთაბეჭდილება მოუხდენია ჯერ კიდევ ჭაბუკ ნ.ნიკოლაძეს. ამ დროს იგი აქტიურად თანამშრომლობს “სოვრემენიკსა” და “ისკრაში”, ახლო ურთიერთობა აქვს რევოლუციურად განწყობილ სტუდენტებთან. ამ ჟურნალებში თანამშრომლობდნენ: ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი და ა.შ. ჯერ კიდევ ჟურნალის დაარსებისას მას დიდი მომავალი უწინასწარმეტყველა ნეკრასოვმა.

1862 წლის მაისში პეტერბურგში “მოლოდაია როსსიას” მიერ დაბეჭდილი პროკლამაციები გავრცელდა. ამის საპასუხოდ მეფის მთავრობამ ჟურნალი “სოვრემენიკი” დახურა და ჩერნიშევსკი დააპატიმრა. —“პეტერბურგი შემეჯავრდა, არავითარ რევოლუციას მე მასში აღარ ველოდი. უნივერსიტეტი დაკეტილი იყო, საჯარო ლექციები დახურული, “სოვრემენიკი” აკრძალული, . . . ჩერნიშევსკი და მისი ოჯახი აღარ იყო. დრო იყო სახლში წასვლისა. . . ჩავალაგე ჩემს ნათელ ფერის ჩემოდანში ჩემი წიგნები, რომლებშიაც იყო ეგზომ მრავალი უფრო ნათელი იდეები და იმ დღესვე გამოვეუდექი შორეულ გზას.”⁹

ნ. ნიკოლაძე სამშობლოში მხოლოდ ერთი წელი დარჩა. 1863 წელს იგი ისევ პეტერბურგს დაბრუნდა და

⁸ “კრებულის”. 1873 წ. N14. გვ. 148-149.

⁹ ნ.ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ-1. გვ. 144.

თანამშრომლობა დაიწყო გაზეთ „ნაროდნოე ბოგატსტე-
ვოში“, აქვეყნებს წერილებს სკანდელის ფსევდონიმით.
მისი წერილების რადიკალური ხასიათის გამო მეფის
მთავრობამ ეს გაზეთიც დახურა.

1864 წლის შემოდგომაზე ნ.ნიკოლაძე პარიზში მი-
ემგზავრება. იგი შედის სორბონის უნივერსიტეტში, უახ-
ლოვდება შემდეგში ცნობილ მემარცხენე მოღვაწეებს
პოლ ლაფარგს და რაულ რიგოს. პარიზში გერცენმა
რამდენჯერმე ინახულა ნ.ნიკოლაძე, მას უთხოვია
„კოლოკოლისათვის“ სტატიის დაწერა და მასაც შეუს-
რულებია ეს თხოვნა, დაუწერია სტატია-„გლეხთა გან-
თავისუფლება საქართველოში“. 1866 წელს გერცენის
„თავისუფალმა სტამბამ“ ჟენევაში „ნიკიფორ გ. . . -ს“
ფსევდონიმით გამოსცა ნ.ნიკოლაძის ცნობილი ბროშუ-
რა „მთავრობა და ახალი თაობა“.

შვეიცარიაში ყოფნის დროს, 1868 წელს ნ.ნიკოლაძემ
დაამთავრა ციურიხის უნივერსიტეტი და დაიცვა დის-
ერტაცია თემაზე-„განიარაღება და მისი ეკონომიკური
და სოციალური შედეგები“, რომელიც ფრანგულ ენაზე
ცალკე წიგნად გამოიცა ჟენევაში. ამ ნაშრომისათვის
მას მიენიჭა ციურიხის უნივერსიტეტის დოქტორის
ხარისხი. 1868 წელს ჟენევაში ცნობილ ემიგრანტ
ლ.მეჩნიკოვთან ერთად ნიკო ნიკოლაძემ გამოსცა ჟურ-
ნალი „სოვრემენნოსტი“, რომლის დაბადებასაც გერცე-
ნი „კოლოკოლში“ ასე აღნიშნავდა: „ჩვენ მივიღეთ ახა-
ლი რუსული ჟურნალის „სოვრემენნოსტის“ სანიმუშო
ნომერი. მიმართულება სავსებით რადიკალურია. ჩვენ
მხოლოდ ისღა დაგვრჩენია, რომ მივესაღმოთ რუსეთში
მოქმედი პარტიის ამ ახალ ორგანოს“¹⁰.

¹⁰ სიმ. ხუნდაძე, ნ. ნიკოლაძე (ნარკვევი მისი აზროვნებიდან). 1931 წ.
გვ.22.

1869 წელს სამშობლოში დაბრუნებული ნ.ნიკოლაძე აგრძელებს თავის ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ მოღვაწეობას. სხვადასხვა დროს გაზეთ “დროების”, “ობზორის”, “ტიფლისკი ვესტნიკის”, ჟურნალ “ერებულის” ფურცლებზე იგი ილაშქრებს ცარიზმის კოლონიზატორული პოლიტიკისა და ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ბევრი მანკიერი მხარეების წინააღმდეგ. ნ.ნიკოლაძის პუბლიცისტური და ლიტერატურულ-კრიტიკული წერილები დიდი პოპულარობით სარგებლობდა საზოგადოებაში, კერძოდ, ახალგაზრდობაში.

1873 წლის იანვარში ნ.ნიკოლაძე კვლავ პარიზში მიემგზავრება, სადაც საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მუშაობას ეწევა, კერძოდ ცდილობს მოაგვაროს ტყიბულის ქვანახშირის საქმეები. 1873 წლის აპრილში პარიზში ქართულად დაიბეჭდა გაზეთი “დროშა”, რომლის სულის ჩამდგმელი დ.მიქელაძეს და პ.იზმაილოვთან ერთად იყო ნ.ნიკოლაძე. გაზეთში პროგრესულ-დემოკრატიული იდეები იყო გატარებული, მის პირველ ნომერში მოთავსებულ სტატიაში “აღდგომა”, ნ.ნიკოლაძე აცხადებდა: “როცა ამ სწავლის გამარჯვება მოახლოვდება, როცა მისი აზრით გადასხვაფერდება ჩვენი ცხოვრება და ჩვეულება, როცა საზოგადოებრივ ცხოვრებას საფუძვლად იმისთანა კანონები ექნება, რომელთაც-ძმობის წესი ქვეყანაზე უნდა დაამკვიდრონ, მაშინ და მარტო მაშინ ვიდრესასწაულოთ აღდგომა, რადგან მარტო მაშინ ნამდვილად აღმდგარი და გამარჯვებული იქნება კაცობრიობის აზრი, გრძნობა და გონება”¹¹.

1870-იან წლებში ნიკოლაძემ დიდი როლი შეასრულა ქართული ჟურნალისტიკის განვითარებაში. ამ დროს

¹¹ ნ. ნიკოლაძე, აღდგომა, გაზეთი “დროშა”, პარიზი, 1873, 13 აპრილი. №1. გვ.3-4.

ჩვენში ძლიერდება ნაციონალურ-რევოლუციური მოძრაობა. იწყება ქართული კულტურის დემოკრატიული აღმავლობა. მრავლდება პროგრესული ჟურნალ-გაზეთები. ნიკოლაძემ დიდი ამაგი დასდო “დროება-სა” და “კრებულის” გარშემო ქართული ლიტერატურის მოწინავე ძალების გაერთიანების საქმეს.

1873 წლის “დროების” 45-ე ნომერში, საზღვარგარეთ გამგზავრების წინ, გამოქვეყნდა ნიკო ნიკოლაძის სტატია “მშვიდობით, მშვიდობით”. ახალი თაობის წარმომადგენლებმა ისე გაიგეს, თითქოს ნ.ნიკოლაძე სამუდამოდ ეთხოვებოდა ქართულ მწერლობას. ილია ჭავჭავაძე, რომელიც ნიკო ნიკოლაძეს თვლიდა ლიტერატურული თაობის ასე გამოეპასუხა ნ.ნიკოლაძის წერილს: “მმაო, ნიკო, წავიკითხე შენი გამოსაღმება, მაგრამ წაკითხული აქამდისაც არ მჯერა. . . მანდ საკვირველი ის არის, რომ შენისთანა კაცი ბრძოლას ექცევა. . . მერე იცი რა კბილი ჩავარდება იმ რაზმს, რომელშიაც შენ ფაღალად გვეგულები და ყველას, ვინც კი შენი თანაზიარი იყო. . . პირმოთნეობაში არ ჩამომართვა და შენ პატივსა გცემდი, როგორც ნიჭიერს, რიგიანს, გამბედავს დაუშრობელ მოღვაწეს, როგორც კაცსა, რომელზედაც კაცურ-კაცის თვალი იმედით შეჩერებოდა და რომელთანაც დამეგობრება და ერთად უღელში შებმა სასიხარულოა. შენ ჩემს თვალში. . . ისეთი კაცი ხარ, რომლის გულშიც, თუ კაცი მონახავს, მადანს იპოვის და ამის გამო აი რას გთხოვ. . . ნუ აღასრულებ მას, რასაც გვიქადი, დარჩი მაგ უბედურს ქვეყანაში. . . დარჩი და იშრომე და მხოლოდ ის გქონდეს ხსონაში, რომ მართო უბედურთ უნდა შეველა და არავის სხვასა”¹².

¹² ი.ჭავჭავაძის კერძო წერილები. პროფ. სიმ.ხუნდაძის პუბლიცისტიკა. “მნათობი”. 1933 წ. N8-9. გვ. 233-234.

1878 წელს ნ.ნიკოლაძე თბილისშია და აარსებს საკუთარ საგამომცემლო ორგანოს, გაზეთ “ობზორს”. მან თავდადებული ბრძოლა გამოუცხადა ბიუროკრატიზმს, იცავს დემოკრატიული თვითმართეულობის პრინციპებს. გაზეთს სერიოზული შეჯახება უხდება მეფის ცენზურასთან და 1880 წელს მთავრობამ ეს გაზეთი დახურა, ხოლო ნ.ნიკოლაძე საბრალმდებო სკამზე აღმოჩნდა და იგი სტავროპოლში გადაასახლეს. 1881 წელს მას ათაეისუფლებენ. ნ. ნიკოლაძე ცხოვრებას იწყებს პეტერბურგში, სადაც სალტიკოვ -შცედრინი და პუბლიცისტი ნიკოლოზ მიხაილოვსკი იწვევენ ჟურნალ “Отечественные записки”-ის მუდმივ თანამშრომლად. 1883 წელს წერილისთვის “ლუი ბლანი და გამბეტა”, რომელიც ნ. ნიკოლაძეს ეკუთვნოდა, ჟურნალი დახურეს.

1894-1912 წლებში ნ.ნიკოლაძე არჩეული იყო ფოთის ქალაქის თავად. 1920 წელს იგი კვლავ საზღვარგარეთ მიემგზავრება, როგორც ჭიათურის მანგანუმის საექსპორტო საზოგადოების დელეგაციის მეთაური.

ნიკო ნიკოლაძის სოციალურ-პოლიტიკური და ფილოსოფიური შეხედულებები

მე-19 საუკუნის 60-70 წლებში საქართველოს ეროვნული ცხოვრება მნიშვნელოვან ცვლილებებს განიცდიდა. ჩქარდებოდა კაპიტალიზმის განვითარების პროცესი, რაც თავის გამოხატულებას პოულობდა როგორც სოციალურ ურთიერთობაში, ასევე საზოგადოებრივ ცნობიერებაში. ამ პერიოდისათვის მთავარ დაბრკოლებას წარმოადგენდა ფეოდალურ-ბატონყმური საზოგადოების გადმონაშთები. ამიტომ 60-იანი წლების მოწინავე ადამიანები აწარმოებდნენ ბრძოლას ამ გადმონაშთების აღმოსაფხვრელად. მათ შორის იყო ნიკო ნიკოლაძე, რომელმაც დროულად და “. . . მძლავრად იგრძნო ახალი საქართველოს მშობიარობის პროცესი . . . ნათლად დაინახა ახალი სოციალური კლასების წარმოშობა და ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის დამყარების აუცილებლობა”¹³.

ეს ახალი პროცესი ისტორიულად უკავშირდებოდა “საგლეხო რეფორმის” იმ ფაქტს, რომელმაც ნ. ნიკოლაძის აზრით “მძარცველობისა და ყაჩაღობის, სიყალების და დანაშაულობის დაკანონებას”¹⁴. შეუწყო ხელი. ამ რეფორმამ ხალხს არ მისცა მიწა, “ხალხს კი მიწა სჭირდებოდა, თავისი შრომით ცხოვრების უზრუნველყოფა, შრომის თავისუფლება და პირადი თავისუფლები-

¹³ სიმ. ხუნდაძე, ნ. ნიკოლაძე [ნარკვევები მისი აზროვნებიდან]. 1931 წ. გვ-15.

¹⁴ ნ. ნიკოლაძე. გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში. რჩეული ნაწერები. ტ-1. 1931 წ. გვ-180.

სა და მისი ოჯახის ხელუხლებლობის გარანტია აღმინისტრაციული და ყოველგვარი სხვა თავნებობისაგან. მას სჭირდებოდა არჩეული სასამართლო და ბევრი სხვა რამ. ცრუ განთავისუფლების მთელი ამ კომედიის შედეგად ეს ხალხს არ მიუღია”¹⁵. ნ.ნიკოლაძე კარგად ხედავდა, რომ საქართველოში იმუამად ბრძოლა წარმოებდა ისევე, როგორც რუსეთში, ევროპასა და მსოფლიოში. “ზემოთხსენებული შრომა-“გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში”, რომელიც გერცენის “კოლოკოლში” დაიბეჭდა, მეფის მთავრობის მიერ გაცარებული საგლეხო “რეფორმის” კრიტიკის შესანიშნავ ნიმუშს წარმოადგენს. ნ.ნიკოლაძემ არსებული ვითარებისა ღრმა ანალიზი გააკეთა. იგი რუსეთის მონარქიული სახელმწიფოს პოლიტიკურ-სოციალური სისტემის კრიტიკასთან ერთად გვევლინება ბურჟუაზიული რესპუბლიკანიზმის და ჰუმანიზმის მედრო შედ. ნ.ნიკოლაძეს თვითმპყრობელობის მოწინააღმდეგე ძალად ახალი თაობა მიაჩნია, ამიტომ “. . . მხოლოდ სულით გლახაკთა შეუძლიათ უარყონ ხალხთან დაახლოების სარგებლიანობა”¹⁶. “ახალგაზრდა თაობა” ქვეყნის, საზოგადოების მოწინავე ნაწილს შეადგენდა. ისინი ლიბერალებივით მართო “ღამაზი ფრაზებით და კეთილი გუილთ”, “პატიოსანი სურვილებით” არ კმაყოფილდებოდნენ, ამ თაობამ იცოდა, რომ საჭირო იყო დაემსახურებინა გლეხობის ნდობა. “საჭიროა ცოდნა, თუ როგორ მოუუტანოთ მათ პრაქტიკული სარგებლობა”¹⁷ რადგან “ძალა და გავლენა იმ მიმართულების და იმ თაობას ეძლევა, რომლის აზრი უფრო ნათლად ცნობს ცხოვრე-

¹⁵ ნ. ნიკოლაძე, გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში, რჩეული ნაწერები. ტ-1. 1931 წ. გვ-180.

¹⁶ ნ. ნიკოლაძე, კადმის კაპრიზი, რჩეული ნაწერები, ტ-2, 1932 წ. გვ-117.

¹⁷ იქვე, გვ-117.

ბის გარემოებებს და რომლის წევრები უფრო მტკიცედ დამარაგებულნი არიან ამ გარემოებების გასაგებად, მოსაველელად და შესაცვლელად”¹⁸

საქართველოს ეროვნულ-განმანთავისუფლებელ მოძრაობაში ნ.ნიკოლაძე წინ სწევს ქვეყნისათვის საარსებო სოციალ-ეკონომიკურ მომენტებს. “როცა ქართულ მწერლობაში ჩაეხად, მის თარს მარტო ერთი სიმი ება, შიგ ერთი, ღიახაც სწორი, მაგრამ ერთობ ცალმხრივი დედააზრი სუფევდა. ჩვენს განვითარებაში ის /კეისარსა კეისრისა/ 1830 წლის მოძრაობას შემოეცანა და გრიგოლ ორბელიანს დაემყარებინა: დედაენის დაცვა. 1860 წლის მოძრაობამ ამ საქმეს ახალი მსახურები მიაშველა: სტამბა, სკოლა, სახელმძღვანელო. ჩემმა დამზადებამ დედა-ენა მიზნად კი არა, მარტო ერთ იარაღთაგანად მაჩვენა ერის კეთილდღეობისა. მესმოდა, არა მარტო ენით იკეებება ხალხი. . . არც მარტო ენა აღადგენს ამ ეროვნებას მეთქი. საჭიროდ ეთვლიდი შემეძრა ის ცხოველმყოფელი ძალები, რომლის მოქმედება და ურთიერთობა ერს ზრდის, ამაღლებს, აძლიერებს, შეეცხე ეკონომიკას, კრედიტს, მრეწველობას, მიწათმფლობელობას და თვითმმართველობას”¹⁹. ნ.ნიკოლაძის აზრით, ეს საკითხები უნდა გადაჭრილიყო სამართლიანობის პრინციპების შესაბამისად, რაც ეროვნულ-განმანთავისუფლებელ მოძრაობაში ქართველი ხალხის გამარჯვების ერთ-ერთი აუცილებელი პირობა იქნებოდა.

ქართველ პუბლიცისტს სჯერა, რომ არ არსებობს არავითარი ძალა, რომელიც შესძლებს გაღვიძებულ ხალხში ჩაკლას თავისუფლების იდეა. “დრომოჭმული ძველადქულით და დაჟანგებული გაზით სურთ ამოჰგლი-

¹⁸ ნ. ნიკოლაძე, ახალი ახალგაზრდობა, რჩეული ნაწერები, ტ-2, 1932 წ. გვ-58.

¹⁹ ნ. ნიკოლაძე, ჩემ პოლიტიკაზე, 1913 წ. ტ-1, გვ. 31-32.

ჯონ ადამიანებს მეცნიერებისაგან მოპოვებული ჭეშმარიტებანი და ისიც ისეთნი, რომელთა განხორციელება სასარგებლოა მასებისათვის, სასარგებლოა ყველა პატიოსანი ადამიანისათვის. თუკი ძველი ქვეყნიერების შეერთებულმა ძალამ ვერ ჩაჰკლა ქრისტეს რამდენიმე ათეული გულუბრყვილო მორწმუნის ოცნება-რომელიც ნამდვილად რომ ითქვას, არც არავის ათბობდა, არც არავის აცივებდა, რა ძალას შეუძლია გლეხში ჩაჰკლას რწმენა იმისა, რომ მიწა მისია, ან ჩაჰკლას ახალგაზრდის შეგნება, რომ ბოლოს და ბოლოს აუცილებლად საჭიროა უძიძებოდ და უღალოდ, უმამასახლისოდ ცხოვრება. ბრმა უნდა იყოს ადამიანი, რათა ვერ დაინახოს, რომ ამნაირი ძალა ქვეყნად არ მოიპოვება”²⁰. ნიკოლაძეს ადამიანთა კეთილდღეობის აუცილებელ პირობად მიაჩნია შრომა, შრომა-ბატონყმური არტახებისაგან და ყოველგვარი ექსპლუატაციისაგან განთავისუფლებული. თუ ხალხს “თავის სიკეთე უნდა, ის უნდა ცდილობდეს თავისი მდგომარეობის გაუმჯობესებას სწავლით, მოხერხებით, შრომით, სიმდიდრის ახალი წყაროების გამოძებნით, იმათი შემუშავებითა და იმგვარი საზოგადო მიზნის მიღებით, რომ ყოველ კაცს ჰქონდეს შრომის ნება ისე, რომ შრომის ღვაწლი თვითონ მშრომელს ხმარდებოდეს”²¹.

ახალმა თაობამ თავისი მოღვაწეობა სალიტერატურო ასპარეზით დაიწყო. “უწინარეს ყოვლისა, ახალი თაობა, რასაკვირველია, ცდილობდა ემოქმედნა კანონით განსაზღვრულ ფარგლებში, თუ რომ ეს კანონი მთავრობის საწინააღმდეგო მოქმედების რაიმე შესაძლებლობის საშუალებას იძლეოდა, რუსეთის კანონებით აკრძა-

²⁰ ნ. ნიკოლაძე, ტ-1, გვ-256.

²¹ იგივე.

ლული არ იყო ახალ ცნებათა და აზრების საჯარო ქადაგება, ცხადია, იმ პირობით, თუ ცენზურა მისი გაერ-ცელების ნებას დართავდა. მაშასადამე, ახალ თაობას შეეძლო ცდილიყო საზოგადოებაზე სალიტერატურო გზით ემოქმედნა”²². რუსეთსა თუ საქართველოში ამ თაობის წარმომადგენლები გამოდიოდნენ ხელოვნების, ლიტერატურისა და მეცნიერების იდეალისტურ-აბ-სტრაქტული გაგების წინააღმდეგ. აღნიშნავდნენ, რომ ლიტერატურა საეხსებით მოწყვეტილი იყო ხალხის სა-სიცოცხლო ინტერესებისაგან, რომ იგი წარმოადგენდა გასართობ საშუალებას გაბატონებული კლასებისათვის. ახალი თაობის წარმომადგენლები ახალ ამოცანებს უყენებდნენ მეცნიერებას, ხელოვნებას, ლიტერატურას. მოითხოვდნენ, რომ მათი შინაარსი განსაზღვრულიყო საზოგადოების, ბუნების მოვლენების შეცნობით, რომელთა სწორი ახსნა ხელს შეუწყობდა საზოგადოების ახლე-ბურად გარდაქმნას.

ნ.ნიკოლაძე ვერ ეგუება არსებულ წყობილებას, რად-გან იგი ეწინააღმდეგება ღარიბი ხალხის ინტერესებს. “მთავრობა თავის მაღალსა და კეთილშობილ თვისე-ბებს ცხადყოფს სილატაკითა და უვიცობით, მასების დათრგუნვით, საკვირაო სკოლების დახურვით, გლეხე-ბისათვის მიწის წართმევით, მუქთახორათა მთელი ხრო-ვისადმი მხარის დაჭერით, გადასახლებით, საკატორღო განაჩენებით, ჩამოღრჩობით, სულ უბრალო დანაშაული-სათვის სიკვდილით დასჯით”²³.

ნ. ნიკოლაძე, როგორც ახალი თაობის წარმომად-გენელი, საჭიროდ სცნობს ისეთი საზოგადოებრივი წყ-ობილების განხორციელებას, სადაც მოსპობილი იქნება

²² ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, თბილისი 1931 წ., ტ-1, გვ. 445

²³ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, თბილისი, 1931 წ., ტ-1, გვ. 224.

პრივილეგიური კლასები, სადაც პიროვნება თავისუფალი იქნება მუდმივი ჩაგვრისგან და შრომა გახდება პარტიისა და დიდების საქმე. მისი აზრით, საჭიროა დაფუძნებულ იქნეს მიწის და სხვა საკუთრების სათემო განაწილება. ასეთი წყობა კი სწორედ იმიტომ იქნებოდა სასარგებლო საქართველისთვის, რომ ყველა სხვა წყობილებაზე უკეთესად ის შეუწყობდა ხელს ხალხის კეთილდღეობას, ეს კი თავის მხრივ, განაპირობებს ხალხის გონებრივ და სწავლებრივ განვითარებას.

ნ.ნიკოლაძე გადაჭრით მოითხოვდა მიწის გადაცემას მშრომელი ხალხისთვის. მისი აზრით, ახალი წყობილებისათვის, რომელიც დაეყრდნობოდა ხალხთა თანასწორუფლებიანობის პრინციპს, საკლებით გამოუსადეგარი იქნებოდა მდიდართა არსებული კანონები. ხალხმა თვითონვე უნდა შექმნას თავისი ინტერესების გამომხატველი ახალი კანონები.

შრომაში “მთავრობა და ახალი თაობა”, ნ. ნიკოლაძემ მოგვცა მეფის მთავრობის რეაქციული პოლიტიკის კრიტიკა, იგი ხედავდა არსებული წყობილების სიძველესა და უვარგისობას და საჭიროდ მიიჩნევდა მის გარდაქმნას. მაგრამ ახალი პოლიტიკური იდეების პროპაგანდის დაწყებამდე, აუცილებლად მიაჩნდა საზოგადოებრივი აზრის მომზადება, საზოგადოების მორალური აღზრდა. იგი მიზანშეწონილად სცნობდა თანდათანობითი პრინციპის დაცვას, შესაფერისი ნიადაგის მომზადებას. ახალი თაობა ითვალისწინებდა არსებული საზოგადოებრივი წყობილების შეცვლას ისეთი წყობილებით, “რომლის დროსაც საზოგადოების ცალკე წევრები საკლებით დაიკმაყოფილებდნენ თავის ფიზიკურსა და გონებრივ მოთხოვნილებებს, რომლის დროსაც განვითარების სრულ თავისუფლებასთან ერთად

გონებრივ უნარს ფართო გზა მიენიჭებოდა”²⁴.

ბუნებრივია “დარწმუნების მეთოდის” პოზიციებზე მდგარი ნ.ნიკოლაძე თავის სოციალურ-პოლიტიკურ შეხედულებებში დიდად დაუახლოვდა სოციალ-უტოპისტების პოზიციებს კლასობრივი ჰარმონიის შესახებ. ნ.ნიკოლაძე წარმოგვიდგება როგორც მაძიებელი მეცნიერებაში. იგი მეცნიერებას არ განიხილავს გაყინულად, არამედ როგორც მუდმივ მოქმედებასა და განვითარებაში მყოფს. იგი დიდ როლს ანიჭებდა პრაქტიკას მეცნიერების განვითარებაში, ამიტომ თვითონ ახდენდა დაკვირვებას საზოგადოებრივი მოვლენების განვითარებაზე და იქიდან გამოჰქონდა შესაფერისი დასკვნები. ამასთან, ნ.ნიკოლაძე დიდ თეორიულ მუშაობასთან ერთად საზოგადოებრივ პრაქტიკულ მოღვაწეობასაც ეწეოდა. მას სჯეროდა, თავისი იდეების სისწორე, ამიტომ მათ გულწრფელ პროპაგანდას ახდენდა ჟურნალ-გაზეთების საშუალებით.

6. ნიკოლაძეს სწამს და სჯერა ახალი თაობის პროგრამის სამართლიანობა და ამ თაობის მიზნების გამარჯვება. “მართლაც და რათა თავის მიზანს მიაღწიონ, ჩვენებურმა კონსერვატორებმა და ჩვენებურმა მთავრობის ლომებმა, არა თუ მთელი ახალი თაობა უნდა შეთქვლიფონ და აღგაონ პირისაგან მიწისა, არა თუ კატორღული კარანტინი უნდა შემოავლონ ყველას, ვისაც რაიმე შორეული დამოკიდებულება აქვს მასთან, მათ თავის მომხრეებსაც უნდა აუკრძალონ ბავშვების ყოლა. ეს ცოტა ძნელი საქმეა, მაგრამ ამას მოითხოვს სახელმწიფოს გადარჩენის აუცილებლობა. ამას მოითხოვს ოჯახისა და საკუთრების უწმინდესი ინტერესები. ეს აუცილებლად საჭიროა წოდებრივი ზღუდეების შესა-

²⁴ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, თბილისი, 1931 წ. ტ-1, გვ. 446.

ნარჩუნებლად. . . თუ არა ასე, ახლადშობილებსაც ძარღვებში ახალგაზრდა, მდულარე სისხლი აუჩქეფდებათ. ისინიც დაიწყებენ საზოგადო მოღვაწეობის რაიმე ასპარეზის ძებნას, ისინიც ყოველგვარად შეეცდებიან საქმეს მოახმარონ თავისი უხვი ახალგაზრდული ძალები”²⁵.

ნ. ნიკოლაძე ხედავს, რომ ადამიანები ბუნებრივად თანასწორუფლებიანები იბადებიან, მაგრამ მათ შორის უთანასწორობას არსებული სოციალური გარემო წარმოშობს, ამიტომ იგი მკაცრად მოითხოვს ამ გარემოს გარდაქმნას. მისი აზრით, სიკეთეს არის ემსახურო სპეციალურად საზოგადოების კეთილდღეობისათვის, იბრძოლო ამ საზოგადოების ზნეობრივი ამაღლებისათვის, მისი განათლებისათვის. ბოროტებად კი მას მიაჩნდა ადამიანის მტაცებლური მისწრაფება გამდიდრებისაკენ. ბოროტებისა და სიკეთის გარჩევა, მისი აზრით, მოითხოვდა მეცნიერებით გათვითცნობიერებულ გონებას, შრომასა და მტკიცე ნებისყოფას.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, ბუნების მეცნიერება უნდა დაუკავშირდეს მოწინავე ფილოსოფიურ მოძღვრებას, რათა მისთვის დაკისრებული ამოცანები სწორად გადაჭრას, რათა მოახდინოს სინამდვილის სწორი შემეცნება. “სერიოზული ფილოსოფიური განათლების უქონლობა უკანასკნელ როლს არ თამაშობს თანამედროვე “განათლებული” საზოგადოების სხვა ყოველგვარ ნაკლთან შორის. ეს ნაკლი განსაკუთრებული სიცხადით თავს იჩენს იქ, სადაც. . . ადამიანები შემთხვევით და განურჩევლად შეითვისებენ რა სხვადასხვა ყალბი ფილოსოფიური იდეების მეტად თუ ნაკლებად დამახინჯებულ ნამსხერევებს, სრულებით არ ზრუნავენ იმაზე,

²⁵ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, თბილისი, 1931 წ. ტ-1, გვ. 254-255

რომ მათი აზრები მწყობრი, მთლიანი და სისტემატური იყოს და ამის გამო არც იმ წინააღმდეგობებსა და აბსურდებს ერიდებიან, რომლებიც მათი ე.წ. “რწმენით” წაღმა-უკუღმა გამოყენებისას იჩენენ თავს”²⁶.

ქართველი პუბლიცისტის აზრით, ხშირად ბევრი ნააზრევის უდიდესი ნაკლი ისაა, რომ “ზოგად ხელმძღვანელ იდეას, ფილოსოფიურ განზოგადებასაა მოკლებული”²⁷. ნ.ნიკოლაძე ასაბუთებს, რომ არა მარტო ბუნება ზემოქმედებს ადამიანის ცხოვრებაზე, არამედ ადამიანი შეიცნობს რა ბუნების კანონებს, გარდაქმნის ბუნებას საზოგადოების საკეთილდღეოდ. “ერთი სიტყვით ყველგან ძლიერ ბევრი მაგალითები ყოფილა, რომ სრულიად უწყლო, უმცენარო, უხეირო მიწა-მინდვრები, თვალგადაუწვდენლები, ცარიელი, კაცის ხელ ქვეშ მშვენიერ ბაღად გადაქცეულიყვნენ, ჩინებული წყაროებით, ტყეებით და შავი მიწით ავსებულიყვნენ და ზედ ქალაქები და მთელი სახელმწიფოები გამართულიყვნენ სიმდიდრითა და ბედნიერებით სავსენი. თავი დავანებოთ კიდევ წვრილმან მაგალითებს და მოვიხსენიოთ ჩრდილოეთ ამერიკაში მორმონების ადგილი, მლაშე ტბაზე, რომელზედაც ამ ორმოცი წლის წინ ფრინველიც არ მოიძებნებოდა და რომელზედაც დღეს მდიდარი და ძლიერი ხალხი ცხოვრობს, მშვენიერად გამართულ ქალაქებში, საუცხოოდ დამარაგებულ და შემუშავებულ მიწაზე. ეს მაგალითები საკმაოდ გვიმტკიცებენ, რომ კაცის ბედზე ძლიერ დიდი გავლენა აქვთ თვითონ კაცს, ისეთი გავლენა აქვს, რომ იმას შეუძლია მთელი მხარის შეცვლა, მისი ბუნებრივი მდგომარეობის გადასხვაფერება და თავის სასარგებლოდ მოწყობა”²⁸.

²⁶ ნ. ნიკოლაძე, კალმის კაპრიზი, გაზეთი “ტიფლისკი ვესტნიკი”. 1875 წ. 115.

²⁷ ნ. ნიკოლაძე, კალმის კაპრიზი, გაზეთი “ოზზორი” 1878 წ. 160.

²⁸ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, თბილისი, 1931 წ. ტ-3, გვ. 34-35.

ბუნებასა და საზოგადოებაში ერთი მოვლენა მიზეზობრივ კავშირში იმყოფება მეორე მოვლენასთან. ეს კარგად ესმის ნ.ნიკოლაძეს, როცა აღნიშნავს “არაფერი ხდება უეცრად და უმიზეზოდ”²⁹. მეცნიერების დანიშნულებაა “. . . მარტივად, რელიეფურად და ყოველთვის სწორად დაგვიხატოს და გვიჩვენოს არა მარტო ფაქტები . . . არამედ ამ ფაქტების წარმომშობი მიზეზებიც”³⁰. მას კარგად ესმის, რომ თუ გარკვეული მიზეზი წარმოშობს თავის შედეგს, არც უკანასკნელი რჩება მუდმივად პასიურ მდგომარეობაში პირველის მიმართ და თავის მხრივ ზემოქმედებს მასზე. იგი ამტკიცებს, რომ ბუნება და საზოგადოება მოძრაობის კანონის მიხედვით არსებობს. “ცხოვრება ნიადაგი, ბრძოლა და მოძრაობაა”³¹.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ნ.ნიკოლაძე გამონაკლის შემთხვევაში მოძრაობას განიხილავს, როგორც დაპირისპირებულ ტენდენციათა ბრძოლას. მისი აზრით, საზოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენათა ანალიზისთვის საჭიროა ყურად ვიღოთ ის “მაცოცხლებელი შინაგანი ბრძოლა, რომელიც არსებითად, ქვეყნის წარმატების, მისი ცხოველუნარიანობის თავდებს წარმოადგენს”³².

ამა თუ იმ მოვლენის შესწავლის დროს ნ.ნიკოლაძე საჭიროდ მიიჩნევს გარემო პირობების გათვალისწინებას, სიტუაციის შესწავლას, თუ რა პირობებში ვითარდება ესა თუ ის მოვლენა, მისი აზრით, ამ შემთხვევაში განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს დროსა და ადგილს. ბუნებას აქვს განახლებისა და წინსვლის უნარი, იგი მუდმივად ქმნადობაში იმყოფება. საზოგადოების და ბუნების განვითარების პროცესი გარკვეულ

²⁹ ნ. ნიკოლაძე, “ერებუღი დანიშნულ ებაზე”. რჩეული ნაწერები

³⁰ ნ. ნიკოლაძე, “ჩვენი მომავალი ექტულები”, რჩეული ნაწერები, ტ-1, 1931 წ. გვ. 192.

³¹ ნ. სკანდელი, “მისანტროპის დღიურიდან” გასული “დროება”, 1872 წ. 11.

³² ნ. ნიკოლაძე, “ჩემ პოლიტიკასე”, 1913 წ. გვ. 42.

კანონზომიერებას ეყრდნობა, “რადგანაც ყველაფერი ქვეყანაზე იზრდება, ხუცდება და კედება, ბუნება დიდი ხანია დაღპებოდა და გაქრებოდა, გაცხოველებული და გამაახლებელი ძალა რომ არ ჰქონდეს, რომელიც გაფუჭებული, დაძველებული ნაწილების მაგიერად ახალს, უკეთესებს უმზადებს და აძლევს ძალას, რომელიც ბუნებაში არსებობს და მოქმედებს, კაცის ცხოვრებაზე-დაც პირდაპირი ზემოქმედება აქვს”³³.

საინტერესოა როგორი პოზიცია უჭირავს ნ.ნიკოლაძეს ბუნებისა და სასოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენათა ახსნის საკითხში. იგი დეტერმინისტი, მკაცრად აკრიტიკებს “ნებისყოფის თავისუფლების ყალბ ინდეტერმინისტულ შეხედულებას. ის მოაზროვნეები, რომლებმაც ყურადღება მიაქციეს გარემოებათა ასეთ თუ ისეთ გავლენას ადამიანის ქცევაზე. . . მიზნად ისახავდნენ დაერღვიათ წინათ გაბატონებული ფილოსოფიური მოძღვრება ნებისყოფის თავისუფლებაზე. მისი წარმომადგენლების გაგებით ადამიანის ყოველ მოქმედებაში დამნაშავეა მხოლოდ მისი თავისუფალი ნებისყოფა, თუმცა ეს უკანასკნელი სამუდამოდ განსაზღვრულია ადამიანის კეთილი თუ ბოროტი ბუნებით”³⁴. იგი ასევე აკრიტიკებს ვოლუნტარისტულ ფილოსოფიურ კონცეფციას ადამიანზე, “როგორც სამყაროს ცენტრსა და მიზანზე და მის ნებისყოფაზე, როგორც სამართლის ერთადერთ წყაროზე”³⁵, მკაცრად ილაშქრებს “თანაყოლილი იდეების” თეორიის წინააღმდეგ. “აღსდგნენ უახლესი დროის მოაზროვნენი და დიალექტიკური მოსაზრებებით და ზუსტი მეცნიერუ-

³³ ნ. სკანდელი, “კრებული”, თბილისი. 1817 წ. 1, გვ. 162.

³⁴ ნ. ნიკოლაძე, “კალმის კაპრიზი”, გაზეთი “ტიფლისკი ვესტნიკი” 1875 წ. 115.

³⁵ ელ. ზამბახიძე, “ნ.ნიკოლაძეს პედაგოგიური იდეები”, თბილისი 1971 წ. გვ. 67.

ლი მოსაზრებებით დაამტკიცეს, რომ ადამიანის ბუნებაში არაფერია არც ცუდი და არც კარგი, რომ ხასიათი გარეგანი პირობების ზეგავლენით ყალიბდება, რომ ინდივიდუალურ ცხოვრებაში შენიშნულ ცუდ გამოვლინებათა აღმოსაფხვრელად საჭიროა ფიქრი არა იმაზე, თუ როგორ მოვსპოთ “ბოროტი ბუნების” ადამიანები და ველოდოთ მხოლოდ კეთილ ანგელოზთა გაჩენას, არამედ ვიზრუნოთ ცხოვრების იმ არახელსაყრელ გარემოებათა და პირობების მოსპობაზე, რომლებიც ამ ცუდ გამოვლინებებს წარმოშობენ”³⁶. ნ.ნიკოლაძემ კარგად იცოდა, რომ ადამიანი იბადება და ცხოვრობს განსაზღვრულ გეოგრაფიულ გარემოში, რომ იგი არის გონიერი არსება და წარმოშობის დღიდანვე ბრძოლას ეწევა ბუნებასთან. ბუნებაში უამრავი წინააღმდეგობაა და ამ წინააღმდეგობათა დაძლევის გზაზე ვითარდება თვითონ ადამიანი. მისი აზრით, ცხოვრება ბრძოლაა. “სიყვარული სიცოცხლეა, რომელშიც ბრძოლაა ჩაქსოვილი”³¹, “კაცის გული ისეთ რიგად არის გაჩენილი, რომ შიგ, ჩვენდა უნებურად, ნიადაგ სიცოცხლის სიყვარული ღვივის”³⁷.

ნ.ნიკოლაძე საჭიროდ სცნობს, რომ მეცნიერება დაეყრდნოს ფაქტებს, რომ საჭიროა ფაქტებისაგან აზრის გამოყვანა და მისი განზოგადება. “ეხლა მკითხველი აზრს კითხულობს, ახალს, მარჯვე სწორ აზრს და არა ფრაზას. მართლა რომ იცოდეთ თქვენი მეცნიერება რაა, ამგვარ ფრაზებს როდი დასწერდით, იმიტომ რომ ამნაირი ფრაზები მოსპო და მოკლა მეცნიერებამ, რომელიც თხოულობს ფაქტს და იმ ფაქტზე დამყარებულ აზრს და არა სიტყვებით სრულად უმნიშვნელო ჭრი-

³⁶ ნ. ნიკოლაძე, “კალმის კაპრიზი”, გაზეთი “ტიფლისკი ვესტნიკი” 1875 წ. 115.

³⁷ ნ. სკანდელი “სხვათა შორის” კრებული. თბილისი 1873 წ. 4. გვ.3.

ჭინს³⁸.

ნ.ნიკოლაძეს უსასრულოდ მიაჩნდა ადამიანის შე-
მეცნება, რადგან უსასრულოდ სთვლიდა თვით ობიექ-
ტურ სინამდვილეს. ასევე უსასრულოდ წარმოედგინა
კაცობრიობის პროგრესიც. “საითაც უნდა გადაავლოს
კაცმა თვალი, ყოვლითგან შეუდარებელ უკეთესობას
და უმჯობესობას დაინახავს. . . ყველაფერში, ყველგან,
რაც კი უნდა ავიღოთ შესადარებლად, დავინახავთ, რომ
ახლანდელი მდგომარეობა, ახლანდელი ტვინი და მოხ-
ერხება უწინდელზე შეუდარებლად მაღლა დგას და
უფრო სადიდებელია. . . ჩვენ ბედნიერ მდგომარეობაში
ვართ, თუ ჩვენ ახლანდელ სიცოცხლეს უწინდელს შე-
ვადარებთ და უწინდელ ჩვენს უბედობას თუ გავითვალ-
ისწინებთ, მაგრამ, როგორც კი წარსულს დაევიწყებთ
ან მომავლისკენ თვალს მივაქცევთ, ოჰ რა ბნელი და
ნაკლოვანი გვეჩვენება ჩვენ მაშინ ახლანდელი მდგო-
მარეობა, რამდენს უხეირობას დავინახავთ ჩვენ შიგ,
რამდენს უმსგავსობას და რამდენი ცვლილება გა-
მოგვიჩნდება მაშინ აუცილებელ საჭიროდ³⁹.”

ნ.ნიკოლაძე ხედავდა, რომ იმდროინდელმა საზოგა-
დოებრივმა მეცნიერებამ ვერ შესძლო ამ საზოგადოებ-
ის განვითარებისათვის მიეცა სწორი მიმართულება. იგი
აღიარებს, რომ ჯერ კიდევ არ შექმნილა ნამდვილი მეც-
ნიერება საზოგადოების შესახებ. “. . . არის ისეთი
მზარე თანამედროვე მეცნიერებისა, რომელსაც ჯერ ჩვენ-
ში ფეხი არ შემოუდგამს. თანამედროვე მეცნიერების
მთელი ნახევარი, ის ნახევარი, რომელიც საზოგადოებ-
ის ცხოვრებას შეისწავლის და მისი გაუმჯობესების
გზებს იკვლევს, ჯერ არ მოჩვენებია ჩვენ საზოგადოე-

³⁸ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, თბილისი, 1833 წ. ტ-3, გვ. 131.

³⁹ ნ. ნიკოლაძე, “საახალწლო”, რჩეული ნაწერები, ტ-2, 1932 წ. გვ.

ბას. ეს მხარე მეტის მეტად შესანიშნავი და გავლენიანია. ეს სწავლა პრაქტიკულად გამოსადეგარია ჩვენი საზოგადოებისათვის, მით, მაგალითად, რომ გვიჩვენებს, რამდენი უსარგებლო ვაი-ვაგლახის აცილება, რამდენი მძიმე გაჭირვების გვერდის ახვევა, რამდენი ხეირიანი ძველის გამოყენება შეიძლება, გონიერათ რომ იყოს განწყობილი საზოგადოების ცხოვრება”⁴⁰.

ნ.ნიკოლაძე იმ აზრისაა, რომ ისტორიის შემოქმედი ხალხია და ისტორია ვერ დაიწერება თუ მის პირველ მოქმედ პირზე ჩვენ სრულიად არაფერი არ გაგვეგება. იგი აღიარებდა, რომ ცხოვრების განვითარებისთვის საჭიროა როგორც ხალხი, ისე გენიოსები. მისი აზრით, ადამიანის უდიდესი ღირსებაა შრომისადმი პატივისცემა. “ რაგინდ დაბრკოლება აიღო კაცის ცხოვრებაში-წერდა ნ.ნიკოლაძე-ყველა, თითქმის ისეთნაირი იქნება, რომ კაცის გონებას და შრომას მათი დათრგუნვა და მოგერიება შეუძლია ან შეეძლება”⁴¹. იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა თეორიას, რომელიც მისსივე ხატოვანი გამოთქმით “. . . ელვასავით გაჰკრავს ცოდნის ნისლიან ცაზე, ბნელ მხარეებს გაანათებს, გზას აღმოაჩენს, მიზანს უჩვენებს”⁴².

ნ.ნიკოლაძე აღიარებს, რომ შემეცნების დასაწყისი ადამიანთა პრაქტიკასთანაა დაკავშირებული და თვით შემეცნების ფაქტი განსაზღვრულია არა მხოლოდ ადამიანის შემეცნების უნარით, არამედ აუცილებლობითაც. “ასი და ათასი მაგალითი მოხდა ქვეყანაზე იმისა, რომ ხალხი, რომელიც ნოტიო, ჭუჭყიან ადგილებში იდგა

⁴⁰ ნ. ნიკოლაძე, “რჩეული ნაწერები”, თბილისი 1933 წ., ტ-2, გვ.63.

⁴¹ ნ. ნიკოლაძე “კრებული დანიშნულებასე”, რჩეული ნაწერები ტ-2, 1932 წ., გვ.35.

⁴² ნ. სკანდელი, “სხვათა შორის”, “ეურნალი”, კრებული, 1873 წ., 4, გვ.173.

და მრავალი საუკუნის განმავლობაში უძლური, ავადმყოფი და ღარიბი იყო, თავისის საკუთარი მოხერხებით და შრომით გამოვიდა ამ უბედური მდგომარეობიდან. . ამ სასწაულმოქმედებაში არც ზეგარდმო მოვლინება გარეულა, არც ბუნების კანონების შეცვლა. მოხდა ეს ცვლილებები მარტო იმის გამო, რომ კაცმა გაიგო რა იყო უბედობის ნამდვილი მიზეზი, გაიგო, რა ბუნების კანონების ძალით ხდება ეს უბედობა და რა კანონების ძალას შეუძლია მისი მოსპობა⁴³. ნ.ნიკოლაძე ხაზგასმით აღნიშნავდა იმ ფაქტსაც, რომ საზოგადოების განვითარების გარკვეულ საფეხურზე თეორია თვით იწყებს უკუმოქმედებას პრაქტიკაზე, რომ იდეა მაშინ იქცევა მოქმედ ძალად, როცა ის ხალხის შეგნებაში შევა.

ნ.ნიკოლაძე სათანადოდ აფასებდა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში წარმოშობილი ახალი იდეების როლს ამ საზოგადოების ცხოვრების გარდაქმნის საქმეში. მისი აზრით, აუცილებელია იდეის შეტანა ხალხში, რადგან ამის შემდეგ მისი ძალა განსაკუთრებულად გამოვლინდება. “. . . საზოგადოებრივ ურთიერთობათა შესახებ ახალი აზრები შეუძლებელია მოკედეს, რომ ეს აზრები ბოლოს უფრო მეტის ძალით იჩენს თავს. იდეა, რამდენიმე ადამიანის ბუნებაში მაინც თუ შევა-შეუძლებელია უკეალოდ დაიკარგოს⁴⁴. როდესაც საზოგადოების განვითარების პროცესში პიროვნების როლზე მსჯელობს, იგი აღნიშნავს, რომ ხალხში გაჟეკებიან იმ პირებს, რომელთა შეხედულებანი უფრო ზუსტად ასახავენ მათ სასიცოცხლო ინტერესებს. ამა თუ იმ ეპოქის პროგრესული ამოცანების გადასაწყვეტად ისტორია წარმოშობს

⁴³ ნ. ნიკოლაძე, “კრებული დანიშნულებაზე” რჩეული ნაწერები ტ-2, 1932 წ., გვ. 34.

⁴⁴ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, თბილისი, 1931 წ., ტ-1, გვ. 256.

ისეთ პირებს, რომელთაც საამისო უნარი აქვთ. მას კარგად ესმის, რომ პიროვნება, რომელიც თავის მოღვაწეობას წარმართავს ისტორიის კანონზომიერების წინააღმდეგ, უსათუოდ დამარცხდება. “ვისაც ზედმიწევნით არ შეუსწავლია ისტორიის ფილოსოფია, მას ყოველთვის ჰგონია, რომ რასაც მე დღეს ვშვრები, იმას საკუთარი ჭკუით ვშვრები, ჩემი გონებით ვმოქმედებ და სხვებს ვამოქმედებო. დიდი შეცდომაა ეს, დიდი სიბრყევა. კერძო პირი ცხოვრებაში უბრალო პაიკია, რომელსაც ისტორიული ძალა და ჩარხი ატრიალებს ან ათამაშება. ათასიც რომ იხტუნოს ამ პაიკმა, ათასიც რომ თავის ნებით გაიწიოს, ქვეყნის ჩარხის ბრუნვა მას მაინც უპოვის თავის ადგილს და თავის ნებაზე დაატრიალებს. მართალია, კაცის გუნებასაც ბევრი შეუძლია ამ საქმეში, მაგრამ ეს ბევრის შეძლება მარტო იმაში მდგომარეობს, რომ ზოგი პაიკი გაიგებს, რა ძალა ათამაშება იმას, ამ ძალით ისარგებლებს, ამ ძალას დაეხმარება, ზოგი კი ამას ვერ მიხვდება და ბრიყვეულად თავს გააღახვინებს, ან მთელ თავის ღონეს ამ ძალასთან შეუფერებელ ბრძოლაში დაღვეს. . . ეს უნდა გვახსოვდეს კარგად, მეტადრე იმიტომ, რომ ჩვენში ზოგიერთ ყმაწვილთაგანს ჰგინია, რომ ქვეყნის ისტორია მით იწყება და მითვე გათავდება”⁴⁵.

ნ. ნიკოლაძის ფილოსოფიური და ესთეტიკური შეხედულებები ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირშია, უფრო ზუსტად თუ ვიტყვით მისი ესთეტიკურ შეხედულებები ფილოსოფიური კონცეფციის ნაწილს წარმოადგენენ. მონოგრაფიაში წამოყენებული ესთეტიკის საკითხები ძირითადად განხილულია იმის მიხედვით, თუ რამდენად

⁴⁵ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, წიგნი-2 “მამულის სიყვარული და მსახურება” ქუთაისი, 1914 წ. გვ. 41-42.

აისახა მათში ავტორისეული ფილოსოფიური კონცეფცია, რამდენად შეძლო ქართველმა პუბლიცისტმა ლიტერატურისა და კრიტიკის გამოყენება თავისი ფილოსოფიური შეხედულებებისა და საერთოდ, მსოფლმხედველობის გამოხატვისა და პროპაგანდისთვის. რადგან ნ. ნიკოლაძეს შემოქმედებაში დიდი ადგილი უჭირავს ხელოვნების საკითხებს, ამიტომ მისი ფილოსოფიური შეხედულებანი ძირითადად ხელოვნების საკითხებთანაა დაკავშირებული. მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ნ. ნიკოლაძემ დიდი ისტორიული როლი შეასრულა ქართული აზროვნების განვითარებაში, თავისი მოღვაწეობით მან ხელი შეუწყო ქართული მწერლობის, კულტურისა და მეცნიერების პროგრესს.

ნიკო ნიკოლაძის ესთეტიკური შეხედულებები

ნ.ნიკოლაძის ესთეტიკური შეხედულებანი მჭიდროდ არიან დაკავშირებული მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების რუსი მოაზროვნეების ესთეტიკის პრინციპებთან. ამ მიმართულებით მის შეხედულებებზე განსაკუთრებით დიდი გავლენა მოახდინა ნ.ჩერნიშევსკის შრომამ „ხელოვნების ესთეტიკური დამოკიდებულება სინამდვილესთან“. ესთეტიკური ბუნების კვლევის დროს წამოჭრილი მთელი რიგი პრობლემები, რომლის ახსნასაც ცდილობს ნ.ნიკოლაძე, ახლო ნათესაობას პოულობს ჩერნიშევსკის ესთეტიკურ შეხედულებებთან. რა თქმა უნდა, აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ქართველმა მოაზროვნემ მთელი რიგი შეხედულებანი განავითარა, განსაკუთრებით ლიტერატურული მოვლენების კრიტიკული ანალიზის დროს.

ბელინსკის თვალსაზრისით „ხელოვნების საგანი, ისევე, როგორც მეცნიერებისაც, სინამდვილეა, ცხოვრებაა, მათ შემეცნებასაც-ხელოვნება მეცნიერებაზე ნაკლებად როდი უწყობს ხელს,-ორივენი თანაბრად საჭიროა და არ შეუძლიათ შეცვალონ ერთმანეთი“⁴⁶.

ამავე აზრისაა ჩერნიშევსკიც. შემეცნებას, მისი გაგებით, ხელოვნება ნაკლებად არ ანხორციელებს, ვიდრე მეცნიერება. მსგავსად ბელინსკისა და ჩერნიშევსკისა, ნ.ნიკოლაძეც ხელოვნებას „კაცის გულის მცნობ მეცნიერებას“ უწოდებს. „გრძნობიერება, კაცის გულის ცხოვრება, კაცის ტვინის ძაფების ხასიათი, ყველაზე უფრო

⁴⁶ ბ. ბელინსკი, რჩეული ფილოსოფიური თხზულებანი. 1948 წ. გვ.693.

ძნელი და უცნობი საგანია ქვეყნიერებაზე. იმათ გამოკვლევას, დაკვირვებას, გაგებას, გამოხატავს და ახსნას ისეთი ფხიზელი და ნარნარი გრძნობიერი დაკვირვების იარაღი სჭირია, როგორიც ძლიერ იშვიათათ იპოვება ქვეყანაზე. აი რისთვის იშვიათია ხეირიანი პოეტები, აი რისთვის კაცის გული მცნობი მეცნიერები სულ ათთხუთმეტზე მეტი არც კი დაბადებულან დედამიწაზე. აი რისთვის კაცობრიობას ნიადაგ ემახსოვრება იმისთანა მწერლების შრომა, როგორც ლაროშფუკო და სტერნი, შექსპირი და გოტე, მოლიერი და სხვა. მაშინაც, როცა ათიათასი ახვა მწერლების და მეცნიერების ხსენება გამჭრალი იქნება ქვეყნიერებაზე⁴⁷.

ნ.ნიკოლაძემ იცის, რომ ხელოვნების მხატვრული გამოსახვის უმაღლესი საგანი ადამიანია. აქ ნათლად ჩანს, რომ იგი იზიარებს თავისი მასწავლებლის ჩერნიშევსკის აზრს, რომლის თანახმად მთელ გრძნობად სამყაროში ადამიანი ყველაზე უმაღლესი არსებაა, ამიტომაც ადამიანური პიროვნება არის უმაღლესი სილამაზე სამყაროში, რომელიც შეუძლია შეიმეცნოს ჩვენმა გრძნობიერებამ.

ნ.ნიკოლაძის შემოქმედებაში ძალზე დიდი ადგილი დაიკავა ხელოვნებისა და ესთეტიკის საკითხებმა. მისი ლიტერატურულ-კრიტიკული შეხედულებანი წარმოადგენენ საყურადღებო მოვლენას ქართული ესთეტიკური აზროვნების ისტორიაში. ისინი მე-19 საუკუნის თეორიულ-ესთეტიკური აზროვნების შესანიშნავი ნიმუშებია. ესთეტიკური პრობლემების გადაჭრისას და ლიტერატურული კრიტიკის ამოცანების განსაზღვრისას ნ.ნიკოლაძე ეყრდნობა ხელოვნების მატერიალისტურ

⁴⁷ ნ. ნიკოლაძე, "ჩვენი მწერლობა, გრ.ორბელიანი." კრებული. 1873 წ. N3, გვ.157.

გაგებას. იგი მკაცრად ილაშქრებს ესთეტიკური იდეალის მიმართ წინააღმდეგ, ცდილობს ლიტერატურას მჭიდროდ დაუკავშიროს საზოგადოებრივი ცხოვრების მაღალი ამოცანები.

ძველი მსოფლმხედველობა უარყოფდა ხელოვნების კავშირს ცხოვრებასთან, ცხოვრების მიერ ხელოვნების განსაზღვრულობას და იცავდა “წმინდა ხელოვნების” თვალსაზრისს, რომელიც ეყრდნობოდა ლოზუნგს: “ხელოვნება ხელოვნებისათვის”. “წმინდა ხელოვნების” თეორეტიკოსები ხელოვნებას განიხილავდნენ როგორც ღვთაებრივ უნარს, რომელიც თვითვე იყო შემოქმედი მშვენიერებისა. ნ.ნიკოლაძე ქართული პროგრესული აზროვნების ლიდერის ი.ჭავჭავაძესა და სხვა მოაზროვნეებთან ერთად წინ აღუდგა ამ მცდარ კონცეფციას. “მაღალი და პატიოსანი გრძნობა, - წერს ნ.ნიკოლაძე - კეთილი სულის მოძრაობა, მშვენიერი ლტოლვილება და გულის სიმაღლე თითქმის ნიადაგ მხედრად რგებიან უმჯობეს პოეტებს და უგონიერეს კაცის გულის მცნობელებს. ეს სიმაღლე პოეტს მარტო თავისთვის შენახული კი არ უნდა ჰქონდეს: მისი დანიშნულების უმაღლესი გვირგვინი იმაში მდგომარეობს, რომ იმავე სიმაღლეზე ასწიოს და აამაღლოს მკითხველის გრძნობა და ხასიათი და იმის გულში ის წმინდა ალი და გრძნობა ჩანერგოს, რომელიც ადამიანის გულის გაცნობამ და გამოკვლევამ პოეტის გულში დაბადა. მაშასადამე, რაც უფრო ნათლად და ბეჯითად სწერს პოეტი, რაც უფრო ადვილად გასაგები და დასამახსოვრებელია მისი აზრი და სურათი, რაც უფრო კარგად იცნობს ის ადამიანის გულს და გრძნობას, რაც უფრო მაღალ გრძნობას ბადებს ის მკითხველის გულში, მით უფრო ღირსეულია მისი შრომა, მით უფრო

ძლიერი ნიჭი სჩანს მის ნაშრომში. დაუმატოთ ამას ერთი თვისებაც და მაშინ პოეტის დანიშნულება ჩვენად ნათლად გვეცოდინება. ეს თვისება იმაში მდგომარეობს, რომ პოეტი ნიადაგ დაკვირვებული უნდა იყოს თავისი ხალხისა და საზოგადოების გულის ფეთქებაზე, ნიადაგ მის გულის წადილს უნდა იცნობდეს, მაგრამ ამ მხრივ პოეტი თავისუფალი როდია. ამ მხრივ მისი მოქმედება თვითონ იმ საზოგადოების მდგომარეობაზეა დამოკიდებული, რომელშიც ის ცხოვრობს იმ ხასიათზე და წადილზე, იმის ბედზე და ზოგიერთ სხვა გარემოებებზე”⁴⁸. ეს სტრიქონები ნათლად გვჩვენებს თუ როგორ ილაშქრებს ნ.ნიკოლაძე ძველი, კონსერვატიული მსოფლმხედველობის წინააღმდეგ.

ხელოვნება ცხოვრების მიერ წარმოშობილი აუცილებელი მოთხოვნილებაა, რომელმაც მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეასრულოს საზოგადოებრივი ცხოვრების გაუმჯობესების საქმეში. ნ.ნიკოლაძე ადამიანის მიერ სინამდვილის ამსახველი სხვადასხვა ფორმებისაგან გამოჰყოფს ხელოვნებასა და ლიტერატურას, კერძოდ მიუთითებს, რომ მათ აქვთ სპეციფიკური თვისებები, რომ მათ მიერ სინამდვილის ასახვა, ეს არის სინამდვილის მხატვრული, სურათოვანი ასახვა, რითაც მწერლობა ძლიერ შთაბეჭდილებას ახდენს მკითხველზე. “პოეტი ნიადაგ იმას უნდა ცდილობდეს, რომ მისი აზრი ცხოველ სურათით ჩაიჭრას მკითხველის ტვინში. აი ამ მიზეზით პოეტები ნიადაგ სურათებს ხმარობენ, ყოველთვის იმას ცდილობენ, რომ მათი აზრი მჭლეთ და ხორციელად კი არა, შედარებით და სურათით გაცხოველებული და ახსნილი გამოვიდეს. პოეტური სურათი, პოეტური ფერი

⁴⁸ ნ. ნიკოლაძე, “ჩვენი მწერლობა, გრ.ორბელიანი”, კრებული. 1873 წ. N3. გვ. 160-161.

იმაში მდგომარეობს, რომ სიტყვით გამოხატული სურათი თითქმის უნებურად შეეთვისოს მკითხველის გონებას და აღარ მოსცილდეს მის ტვინს, ისე რომ ყოველთვის, როცა მკითხველი ამისთანა საგანს ან შემთხვევას გაიხსენებს, რომელსაც რაიმე მსგავსება ან დამოკიდებულება აქვს პოეტისაგან გამოთქმულ აზრთან ან გამოხატულ საგანთან, პოეტის სურათი და შედარება, მისი მსწრაფი სჯა და ძლიერი სიტყვები თვალწინ დაუდგნენ და გაახსენდნენ”⁴⁹. ცხოვრებასთან ხელოვნების მჭიდრო კავშირი განპირობებულია თვითონ ცხოვრების მოთხოვნილებით, ხელოვნების წარმოშობის საჭიროებითა და დანიშნულებით. ქართველი პუბლიცისტისათვის მწერლობა არ არის სინამდვილის ასახვის, ჭკრეტის, პასიური ფორმა, იგი აქტიური შემოქმედებითი პროცესია და თავისი შედეგებით მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ცხოვრების მიმდინარეობაზე.

ნ. ნიკოლაძე ყურადღებას ამახვილებს ხელოვნების სოციალური ბუნების არსებით მომენტზე, მის ხალხურობაზე, მას კარგად ესმის, რომ რამდენადაც “პოეტი ნიადაგ დაკვირვებულია ხალხისა და საზოგადოების გულის ფეთქებაზე”, რამდენადაც მის გულის წადილს იცნობს, იმდენად უფრო მჭიდრო კავშირს ამყარებს ეპოქასთან. მხატვრულ შემოქმედებას არ შეუძლია განეითარდეს თავისი ღროის მისწრაფებითა და მოთხოვნილებათა გათვალისწინების გარეშე. ყოველი ჭეშმარიტი ხელოვნების შედეგს ღრმად აქვს გადგმული ფესვები ხალხის ფიქრებსა და ინტერესებში. სინამდვილესთან ხელოვნების დამოკიდებულების განხილვისას ნ. ნიკოლაძე ხელოვნებას წარმოგიდგენს, როგორც სინამდვილის ასახვის ფორმას. იგი მოითხოვს, რომ მწერალმა

⁴⁹ ნ. ნიკოლაძე, “ერებული, წვენი მწერლობა”. 1873 წელი გვ.151-152.

რეალისტური სიმართლით, გარკვეული მიზანდასახულობით, გონიერულად აღწეროს ცხოვრება. ნ.ნიკოლაძე იზიარებს ნ.ჩერნიშევსკის აზრს, რომ “ცხოვრების ფორმით ჩვენ ბევრად უფრო ადვილად ვიცნობთ საგანს, ბევრად უფრო ადრე ვიწყებთ მით დაინტერესებას, ვიდრე მაშინ, როდესაც ვნახულობთ მშრალ მითითებას საგანზე. კუპერის რომანებმა უფრო მეტად გააცნო საზოგადოებას ველურების ცხოვრება, ვიდრე ეთნოგრაფიულმა მოთხრობებმა და მსჯელობამ ველურთა ყოფაცხოვრების შესწავლის მნიშვნელობის შესახებ”³⁰.

წერილში “კრიტიკა და მისი მნიშვნელობა ლიტერატურაში”, ნ. ნიკოლაძე წერს: “ლიტერატურის, საზოგადოდ მწერლობის დანიშნულება იმაში მდგომარეობს, რომ ნამდვილად სწორედ და გონიერად გამოხატოს ხალხის ყოფა-ცხოვრება, ხასიათი, ზნე, მოთხოვნილება და აზრი”³¹. ნ. ნიკოლაძე ხელოვნებას თვლიდა მასებში ცოდნისა და პროგრესული იდეების გავრცელების ყველაზე უფრო მოხერხებულ საშუალებად, ამიტომ იგი ილაშქრებდა “წმინდა ხელოვნების” პრინციპების წინააღმდეგ, მკვეთრად უსვამდა ხაზს ხელოვნების სოციალურ ბუნებასა და სინამდვილესთან ხელოვნების მჭიდრო კავშირს. კატეგორიულად უარყოფს რა ხელოვნების ძველ გაგებას, ნ.ნიკოლაძე მწერლისაგან მოითხოვს, რომ იგი თავისი შემოქმედებით მჭიდროდ დაუკავშირდეს საზოგადოებას, იცნობდეს ხალხის მოთხოვნებს და მისწრაფებებს. ქართველი პუბლიცისტი ნათლად გვაცნობს თავის პოზიციას და ეს პოზიცია მატერიალისტურ ესთეტიკასთან მჭიდრო კავშირშია გამ-

³⁰ ნ. ჩერნიშევსკი, “რჩეული ფილოსოფიური თხზულებები”. 1945 წ. გვ. 417.

³¹ ნ. სკანდელი, “კრიტიკა და მისი მნიშვნელობა ლიტერატურაში”, კრებული, 1881 წ. N3, გვ. 210.

ოიხატული.

“ხელოვნების, მწერლობის დანიშნულება, - წერს ნ.ნიკოლაძე, -იმაში მდგომარეობს, რომ დაუხატოს მკითხველ საზოგადოებას ხალხის, საზოგადოების და კერძო პირის ნამდვილი მდგომარეობა, ხასიათი, საჭიროება. დაუხატოს ისე, რომ მკითხველი ამ მდგომარეობის, ხასიათის და საჭიროების ნამდვილ გარემოებებს და თვისებებს ხედავდეს, კარგსა და ავს მხარეს ცნობდეს და თან იმ მიზეზების გაგებაც ჰქონდეს, რომელთაც ესეუბი დაუბადნია”⁵².

ქართველმა კრიტიკოსმა იცის, რომ საკმარისი არ არის მხოლოდ მსჯავრის დადება ცხოვრებაზე. ხელოვანმა ნათელი იდეალები უნდა მისცეს ხალხს. იგი იზიარებს ბ.ბელინსკის აზრს, რომ იდეალები ცხოვრებაში იმაღლავენ თავსო და იდეალს მჭიდროდ უკავშირებს ცხოვრებას, ხალხის სოციალურ მდგომარეობას: “როგორც საზოგადოების ზნეობით ამაღლებისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მწერლობას უკეთესი ცხოვრების და განაწილების ნათლად გამოხატული იდეალი ჰქონდეს, იმნაირათვე აუცილებლად საჭიროა, რომ ესევე მწერლობა მკითხველს თანამედროვე ცხოვრების ნამდვილ ძალას, მდგომარეობასა და ხასიათს აცნობდეს”⁵³.

ნ. ნიკოლაძე ხელოვნებისაგან მოითხოვს ცხოვრების მართალ, გონიერ ასახვას. იგი ავითარებს მხატვრული მწერლობისა და მეგრძოლი პუბლიცისტიკის დაკავშირების შესახებ აზრს - “აქედამ არავინ ის დასკვნა არ უნდა გამოიყვანოს, ვითომ მწერლობას ჩვენის აზრით

⁵² ნ. სიკანდელი, წიგნი მწერლობა, “გლახის ნაამბობზე”, კრებული, 1873წ, გვ. 219-220.

⁵³ “კრებული” 1873 წ. N5-6, გვ. 16-17.

ნიადაგ და მარტო დღითი-დღიური ცხოვრების ფოტოგრაფიული გამოხატვა უნდა ჰქონდეს სახეში”⁵⁴.

ნ. ნიკოლაძე მხატვრული ასახვის რეალისტურ აქტიურ შემოქმედებით პროცესს მკაცრად განასხვავებს სინამდვილისადმი ნატურალისტური მიდგომიდან. იგი ილაშქრებს ანტირეალისტური ხელოვნების წინააღმდეგ, რომელსაც ხელოვნება ფოტოგრაფიის დონემდე დაჰყავს. მას კარგად ესმის, რომ ასეთმა ხელოვნებამ არ შეიძლება მოგვეცეს ცხოვრების სრულფასოვანი ასახვა: - “ღრამებში, კომედიებში და მოთხრობებში გამოყავთ თავშელებილი ჩხირები, იმათ კაცის სახელებს აძლევენ, პირში ქაღალდს უდებენ, რომელზედაც ჩაწერილია: ეს ძაღლი კი არა ლომიაო და სხვა და სხვა ფრაზებს ათქმევინებენ. . . მაგრამ ნამდვილი კაცის სხეული არ ასხიათ ამ ჩხირებს, ნამდვილი კაცის გული არ ძგერს მათ მკერდში, ნამდვილი კაცის ტვინი არ მოქმედებს მათ შეღებილ თავებში, რაგინდ ჩვენებური სახელები დაარქვან იმათ მწერლებმა-ისინი უსულდგმულო, პაწაწინა, ძლიერ პაწაწინა ჩხირები არიან და ჩხირებად დარჩებიან, რადგანაც დრო და ჰაეა მალე წააღპობს მათ შეღებილ თავებს და ძლიერ მალე ხელახლავ უბრალო ჩხირებად აქცევს მათ”⁵⁵.

“გლახის ნამბობის” კრიტიკული განხილვის დროს, ნ. ნიკოლაძემ ნაწილობრივ ჩამოაყალიბა თავისი ესთეტიკური კრედო.

-“ჩვენ მარტო იმას ვამბობთ-წერს იგი,-რომ მწერლობაში შაეუფარავად და სწორედ უნდა გამოიხატებოდეს თანამედროვე ცხოვრება, მაგრამ, მეორე მხრივ,

⁵⁴ ნ. სკანდელი, ჩვენი მწერლობა “გლახის ნამბობზე”, კრებული, 1873. გვ. 219-221.

⁵⁵ ნ. სკანდელი, “კრიტიკა”, კრებული, 1971 წ. გვ. 219-220.

მწერლობაში დიდი მნიშვნელობა და გავლენა სხვა საჭიროებასაც აქვს და მწერლობა ამ საჭიროებასაც უნდა აკმაყოფილებდეს. მწერლობა მარტო მასალებს და იდეალს კი არ უნდა იკვლევდეს, იმას ხშირად სხვა დანიშნულებაც აქვს, - პირდაპირ სჯის გამოთქმისა, გამოხატული მოვლენის დაფასებისა, მისი ნამდვილი ადგილის ჩვენებისა და ამ მხრით იმას ძლიერ ხშირად მეორე იარაღის ხმარება, მეორე კილოთი წერა სჭირდება. მწერლობაში დიდი გავლენა და ძალა აქვს მწვავე და სასტიკ სჯას, დაცინვას, ირონიას, მწერლის გრძნობის გამოთქმას, ლირიზმს, ერთი სიტყვით, თვითონ მწერლის შთაბეჭდილების პირდაპირათ გადაცემას მკითხველისათვის. ხელოვნურ მწელობაში ამ მხარესაც დიდი ადგილი უკავია და უმჯობეს მწერლებს ეს იარაღი თითქმის ისე ხშირად უხმარიათ, როგორც ცხოვრების შეუფარავი და გონიერი გამოხატვა. ეს მეორე იარაღი უფრო საჭირო და გამოსადეგარია მაშინ, როცა საზოგადოებრივი ცხოვრება ცოტაოდნათ მაინც მოძრაობს, როცა საზოგადოებაში აშკარად ან მალულად ბრძოლა სდუღს, როცა მწერლობა პირდაპირ ამ ბრძოლაში უნდა ერეოდეს და თავის აზრს, შთაბეჭდილებას და გრძნობას საზოგადოებას უნდა აგებინებდეს⁶⁶.

ნ. ნიკოლაძის აზრით უკვდავია მხოლოდ რეალისტური ხელოვნებისა და ლიტერატურის ნაწარმოებები. ისინი რთული შემოქმედებითი პროცესის შედეგად, მხატვრული განზოგადების საშუალებით გვევლინებიან, როგორც სრულფასოვანი ესთეტიკური ფენომენები. მწერალი აქტიურ დამოკიდებულებაში უნდა იმყოფებოდეს ასახვის ობიექტთან, მწერლის მსოფლმხედველობას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ხელოვნებაში. მწერალმა

⁶⁶ კრებული, 1873 წ. გვ. 422-424.

მხატვრულ ნაწარმოებში უნდა შექმნოს ცხოვრების მოვლენებზე მსჯავრის დადება. ქართველი პუბლიცისტის აზრით, შემოქმედმა არა თუ თვალნათლივ უნდა გამოხატოს ცხოვრების აეი და კარგი, არამედ მკითხველს უნდა აუხსნას ბოროტი და კეთილი მოვლენების სოციალური მიზეზებიც.

ქართველ პუბლიცისტს კარგად ესმის, რომ მხატვრული ასახვა საკმაოდ რთული მოვლენაა. მისი აზრით, საკმარისი არ არის დახელოვნება წერის ტექნიკაში. “ხელოვანი დიდი ნიჭით დაჯილდოებული, ყოველმხრივ განათლებული ადამიანი უნდა იყოს, უნდა ახასიათებდეს გრძნობათა სიცხოველე, დახვეწილობა, სიფაქიზე, უნდა იყოს მზად შთაბეჭდილების სიღრმისეული წვდომისათვის. გამოთქმას, ენის სიმშვენიერეს, სურათის სინამდვილეს და სიცხოველეს გარდა, პოეტის ღირსებას და ძალას გრძნობის სიცხოველე, ტვინისა და გულის სიფხიზლე და გაშლილობა, შთაბეჭდილების ადვილი მიღება და ღრმად გაგება, ერთი სიტყვით, გრძნობიერება შეადგენს”⁵⁷, წერს ნ.ნიკოლაძე. ყველა ადამიანზე ერთნაირად არ ზემოქმედებს ესა თუ ის მოვლენა. ეს დამოკიდებულია თვითონ ადამიანის შინაგან ბუნებაზე. ხელოვნების დამაჯერებლობა და სიცხადე ესთეტიკური სიტკბო და მშვენიერება დამოკიდებულია იმაზე, თუ რამდენად მრავალმხედველია ხელოვანი. მან უნდა შესძლოს ინდივიდუალური თვალთახედვით წვდომილი სინამდვილის წარმოდგენა სახეებში და ამავდროულად მათში უნდა იყოს დატერილი მოვლენის ზოგადი ბუნება ისე, რომ ერთმა მხარემ არ დაჩრდილოს სხვა, საგნის მთლიანი ბუნების გაგებისათვის მნიშვნელოვანი მხარეები. მართალმხედველია ხელოვნება მაშინ, როდესაც

⁵⁷ ნ. ნიკოლაძე, “წვენი მწერლობა, გრ.ორბელიანი”, კრებული. 1873 წ. გვ. 153.

სახეში წარმოდგენილია სინამდვილის მთლიანი ბუნება.

ნ. ნიკოლაძე ხელოვანის მოვალეობად თვლის, რომ მის მიერ შექმნილ სახეებში მან შეძლოს ზოგადსაკაცობრიო თვისებების და ნიშნების ჩამოყალიბება. ხელოვნების ნაწარმოები ისე უნდა იყოს შესრულებული, რომ ყველა შექმნილ სახეში მოჩანდეს სინამდვილის როგორც გარეგანი, ისე შინაგანი ბუნება. მხოლოდ ასეთი ნაწარმოები მიანიჭებს ხალხს ესთეტიკურ ტკობასაც და სინამდვილის ღრმა ცოდნასაც. ხელოვანმა უნდა შეძლოს გადმოსცეს სინამდვილე, როგორც ზოგადი-გრძნობად-კონკრეტულში და არა სუბიექტური განცდა თავის ვიწრო ინდივიდუალურ ჩარჩოებში. სახეში გამოხატული საგანი ან მოვლენა წარმოდგენილი უნდა იყოს არა იზოლირებულად, არამედ თავისი გვარის ბუნების მიხედვით. ხელოვანს უნდა შეეძლოს საგანში ისეთი ნიშნების დანახვა, რომლებიც დამახასიათებელია ამავე გვარის მრავალი საგნისა და მოვლენისათვის. ამის საილუსტრაციოდ ნ.ნიკოლაძეს მოჰყავს ასეთი მაგალითი:

“ზოგ შემთხვევას დიდი და ღრმა მნიშვნელობა აქვს საზოგადოების ცხოვრებაში, იმიტომ რომ ცხადად აჩენს რომელიმე მოთხოვნილებას, ნაკლოვანებას ან სიკეთეს, ზოგი კი სრულიად არაფერს არ აჩენს და კვალდაუტოვებელი თითქმის უმიზეზოდ და უნაყოფოდ გაიფლის, ან ისეთი უბრალო და შეუნიშნავი მიზეზი და ნაყოფი ექნება, რომ მასზე ლაპარაკიც არ ღირს. წარმოვიდგინოთ, მაგალითად ორი შემთხვევა. ყმაწვილს მასწავლებელმა სიცოცხლე გაუჭირვა უმიზეზო, უხეირო დევნით, დასჯით და ჯინიანობით. მობეზრდა ამ ყმაწვილს ის უსარგებლო და უნაყოფო სწავლა, რომლითაც იმას ასწავლიდნენ. იგრძნო იმან თავისი მდგო-

მარეობის სიმძიმე, დაინახა, რომ ეს ტანჯვა იმას ნელა ჰკლავს და თავი რომ დაანებოს ამას, მაშინ სულ ერთიანად დაღუპული იქნება, რადგან არსაიდან თავის რჩენის შეძლება არ მოეძებნება. ამ გამოუსვლელ მდგომარეობაში, წვრილმანი დევნით გაბეზრებული, ის თოკს შოულობს და თავს იხრჩობს.-ეს ერთი. წარმოვიდგინოთ ახლა, რომ მეორე ყმაწვილი, სიცხისაგან შეწუხებული და დაღალული, მოდის შინ და მწყურვალე წყალს ეწაფება. ამ დროს ის ხედავს, რომ კუთხეში სუფრაზე ქაღალდში გახვეული შაქარი დევს. იღებს ის ამ შაქარს, წყალში ყრის და სვამს, მაგრამ, მისდა საუბედუროდ, ეს შაქარი თავის წამალი ყოფილა, მაშასადამე ის საწამლავისათვის მოქმედებს მასზე და ცოტა ხნის შემდეგ ყმაწვილი წვალებით და დაგვით კვდება. აი, ორი შემთხვევა, რომელშიც ერთი და იგივე, თითქმის მიზეზია-ყმაწვილის შეწუხება და ერთი და იგივე ნაყოფი-ყმაწვილის დატანჯული და უდროო სიკვდილი. ერთი შეხედვით, ამ ორივე მაგალითს ერთნაირად უნდა შეეძლოს კაცის გულის დაწვა-დადაგვა, მაშასადამე, ორივეს ერთნაირი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს მწერლობაში, მაგრამ რაგინდ ცოდნით და ნიჭით უნდა გამოხატოთ თქვენ თავის წამლით მოწამლული ყმაწვილის ბედი, თქვენ ნაწერს მეთედვი ნაწილიც არ ეღირსება იმ მნიშვნელობისა, რომელიც ექნება უფრო სუსტად და უნიჭოთ აღწერილ ბედს პირველი ყმაწვილისა. ეს უკანასკნელი საგანი ააღელვებს, დააფიქრებს და კვალს დატოვებს თითქმის ყველა მკითხველის გულში და ტვინში, მაშინ როდესაც მოწამლული ყმაწვილის ბედი მარტო ერთი წუთის შებრალებას აღძრავს გულკეთილ პირებში”⁵⁸.

⁵⁸ ნ. სკანდელი “კრიტიკა და იმის მნიშვნელობა ლიტერატურაში” კრებული, 1871 წ. გვ. 222-242.

ზუსტად მიგნებულ ტიპში ნათლად ჩანს მხატვრული ნაწარმოების შემეცნებითი და ესთეტიკური ღირებულება, ისევე როგორც იდეურობა. ამ ტიპის გაგებაში უნდა გაიხსნას ხელოვნების ძირითადი თვალსაზრისი. ტიპურობის საკითხი მსოფლმხედველობრივი საკითხია. ზემოთ მოყვანილ მაგალითს ნ.ნიკოლაძე უკეთებს დასკვნას:

“რა მიზეზი უძევს საფუძვლად ამნაირ განსხვავებას, ამის კითხვა, ეგონებ, საჭიროც არ არის. ყველასათვის ცხადი უნდა იყოს, რომ დარჩობილი ყმაწვილის ბედი იმისაგან პოულობს თავის დიდი მნიშვნელობას, რომ ის წარმომადგენელია მრავალი ყმაწვილების და თიოთქმის მთელი თაობის ბედისა და მდგომარეობისა, მასში გამოიხატა საზოგადო მდგომარეობა და დამხრჩვლი ყმაწვილი უბრალო კერძო პირისაგან ტიპად შეიქმნა. მისმა ბედმა მიიქცია საზოგადოების ყურადღება საზოგადო საქმეზე, მასწავლებლის საქციელზე, აღზრდის მდგომარეობაზე და მთელი ახალგაზრდობის მომავალზე და ამ საქმეში ხომ ყველას საკუთარი ბედი უნდა ეგულებოდეს. მეორე მაგალითი კი უბრალო, უმიზნო და უმნიშვნელო შემთხვევა იყო. უბედურებაა თუ გნებავთ, მაგრამ კერძო უბედურება, რომელსაც არაფერი საზოგადო მნიშვნელობა, არაფერი გავლენა არ აქვს. . . ამ შემთხვევას ნარევეში თუ მიეცემა ადგილი, თორემ სხვანაირად ის ლიტერატურას არ შეეხება და მწერლობა იმითი ვერ ისარგებლებს, მაშინ, როდესაც პირველი ახალგაზრდის სიკედილი ათასნაირად შეეხება მწერლობას და მის საშუალებით მთელ საზოგადოებას”⁵⁹.

მაშასადამე, ყოველი სახე ისე უნდა იყოს გამოკვეთილი

⁵⁹ ნ. სკანდელი, “კრიტიკა და იმისი მნიშვნელობა ლიტერატურაში”. კრებული 1871 წ., გვ. 224-225.

ნაწარმოებში, რომ მასში აისახოს საკუთარი, მისთვის დამახასიათებელი ბუნება. ხელოვნების მხატვრულობა განისაზღვრება იმით, თუ რამდენად შეძლო მან ცხოვრების სიღრმის ასახვა. ყოველდღიური ცხოვრების მრავალმხრივი მოვლენებიდან მწერალმა უნდა აირჩიოს ტიპური და უნდა შეძლოს მისი აყვანა მხატვრული განზოგადების სიმაღლემდე. ამის შესახებ იგი წერს: “ჩვენ შეგვიძლია მაშ დარწმუნებით ვთქვათ, რომ ყოველი კერძო შემთხვევა, მოვლენა, ხასიათი, მდგომარეობა და სხვა, მარტო მაშინ ხდება მწერლობის ყურადღების ღირსი, როცა იმას რამე საზოგადო მნიშვნელობა აქვს, როცა ის წარმომადგენელია მრავალი სხვა თავისი გვარი მოვლენებისა. ყოველი შემთხვევა, რომელსაც სარჩულად რამე საზოგადო ცხოვრების მხარე არა აქვს, რჩება თითქმის სრულიად უნაყოფო და უმნიშვნელოდ მწერლობაში, მაშასადამე, ლიტერატურული გამოსახვის ღირსი არ არის. აქედან ჩვენ ადვილად გამოვიყვანთ ერთ კანონს სალიტერატურო თხზულების გასასინჯველად. ყოველი საგანი მით უფრო შესანიშნავი და ყურადღების ღირსია, რაც უფრო მეტი საზოგადო მნიშვნელობა აქვს იმის ცხოვრებაში. მაგიერათ რაც უფრო ნაკლები საზოგადო მნიშვნელობა აქვს რომელსამე საგანს, მით ნაკლები ყურადღების ღირსია ის. სალიტერატურო შრომაში ყოველ საგანს იმოდენა ყურადღება უნდა ჰქონდეს მიქცეული და სწორედ ის ადგილი უნდა ეკავოს, როგორიცაა ღირსება საგნის თავისი საზოგადო”⁶⁰.

ნ. ნიკოლაძე თვლის, რომ სწორედ სინამდვილის კრიტიკულად გამოხატვის ასეთი შემოქმედებითი მეოთხე

⁶⁰ ე. გაგოშიძე, “ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა”. თბილისი. 1962 წ. გვ. 147.

არის ეველასე სწორი გზა ქართული რეალისტური ლიტერატურის შემდგომი პერსპექტივებისათვის. ამ თვალსაზრისით მან მოგვცა მე-19 საუკუნის 70-იანი წლების ქართული რეალიზმის შემოქმედებითი პროცესის ღრმა ანალიზი.ეს მაგალითები კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმაზე, რომ ნ.ნიკოლაძე მტკიცედ იცავდა კრიტიკული რეალიზმის თეორიის ძირითად პრინციპებს, ესთეტიკის მაღალ მოთხოვნებს.

მე-19 საუკუნის 70-იან წლებში გამოქვეყნებულ სტატიებში ნ.ნიკოლაძე ხაზს უსვამდა ილია ჭავჭავაძის შემოქმედების რეალისტურ ხასიათს. “კაცია-ადამიანს” იგი მხატვრული პროზის შედევრად სთვლიდა. ქართველ პუბლიცისტს კარგად ესმის, რომ მხატვარმა სინამდვილეს გაბედულად უნდა შეხედოს, გაბედულად თქვას სიმართლე, ასახოს სინამდვილის ტიპური მხარეები, არსებული სინამდვილე მთელი თავისი საშინელი მხარეებით აჩვენოს ხალხს. ნ. ნიკოლაძე აღიარებს, რომ კრიტიკული რეალიზმის ესთეტიკის ამ მთავარმა პრინციპმა სრულფასოვანი განსახიერება ჰპოვა აღნიშნულ ნაწარმოებში, მასში სარკესავით აისახა ქართული სოციალური სინამდვილე თავისი უარყოფითი ფერებით. ილია ჭავჭავაძე, როგორც დიდი რეალისტი მთავარ ყურადღებას აქცევდა ზუსტი, ცხოვრებისათვის შესატყვისი და მისთვის დამახასიათებელი ტიპების შექმნას. იგი მწერლის მხატვრული ტალანტის თავისებურებას ცხოვრების ღრმა რეალისტურ-მხატვრულ აღქმაში ხედავს. განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას იმ ფაქტზე, რომ თხზულებაში სინამდვილის კანონზომიერებანი გადმოცემულია დიდი მხატვრული ლოგიკით, მოვლენები შეფასებულია არა უშუალოდ მსჯელობის სახით, არამედ სურათების ოსტატური შეხავებით და ერთ-

მანეთზე გადაჯაჭვით. ილია ჭავჭავაძემ ამ თხზულებით ქართველ ხალხს დაანახა ბატონყმობის უსამართლო სოციალური ინსტიტუტი და ამხილა მთელი იმდროინდელი სოციალ-პოლიტიკური სისტემა.

ნ. ნიკოლაძე მაღალ შეფასებას აძლევდა ილია ჭავჭავაძის მხატვრულ აღლოს, რაც კარგად ჩანს მისი შემდეგი აზრიდანაც: “მაგალითად რუსულ რომანებში გლეხი ჩვილ სენტიმენტალურ მწერლობის ენაზე ლაპარაკობდა თქო, ი.ჭავჭავაძეს უგრძნია ეს ნაკლოვანება და მის “გლახის” ნასწავლ ენას, მის მგრძნობიერ და პოეტურ სურათებს და ფიქრებს მკითხველს იმით ავიწყებინებს, რომ ამ გლახას სიყრმიდანვე ერთ კეთილმოქმედ მღვდელს შეყრის, რომელიც იმას წერა-კითხვას ასწავლის, გრძნობისა და პატიოსნების ძალას აგრძნობინებს და გზას უჩვენებს. “ვეფხისტყაოსანზე” აღზრდილს და სიყმაწვილეში ზნეობითი დარიგებებით გამოკვებულ კაცში რასაკვირველია, ნასწავლი ლაპარაკი და შეფერული ან ნამდვილი გრძნობიერება ადვილი წარმოსადგენი და გასაგებია”⁶¹. ამ მსჯელობაში ნ.ნიკოლაძე გვევლინება, როგორც რეალისტური ესთეტიკის მეთოდოლოგიით შეიარაღებული კრიტიკოსი. იგი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ “იდეალიზირებული ტენდენციის, რეალიზმის ჩრდილოვანი მხარეები ი.ჭავჭავაძის შემოქმედებაში მხატვრულმა ნიჭმა შეამჩნია და რომ იმის “გლახის ნაამბობში” ეს სისუსტეები მეტის მეტად შემსუბუქებულნი არიან”⁶².

ნაწარმოების სუსტ მხარეებზე მსჯელობისას, ნ.ნიკოლაძე იშველიებდა ისტორიულ-ობიექტურ მიზე-

⁶¹ “კრებული” 1973 წ. N5-6, გვ. 426-427.

⁶² გ. აბზიანიძე, “ნარკვევები მე-19 საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან”. თბ. 1959 წ. გვ. 187.

სებს და ამით ამართლებდა მწერალს: -“მაგრამ თუ ჩვენ ამ საზოგადო ნაკლოვანებების დაფიქცება მოვახერხეთ და კეისარს კეისრის მიეცით, მაშინდელი დროის საჭიროება და გონების მოძრაობა გაეხსენეთ და სისუსტის უკუმიგდებით დანარჩენ მხარეებს თვალი გადავაფლეთ, ბევრ ნიჭიერსა და გრძნობით სავსე ფურცლებს წარმოგვიდგენს ჩვენ ეს “გლახის ნაამბობი”. ღვდელის სიტყვებში, მისი ერთობ გადაჭარბებული სიწმინდე და გულკეთილობა რომ დაევიწყოთ, ბევრ ხელოვნების მარგალიტს შევეყრებით ხოლმე. მაგალითად თუნდ იმ ადგილს მოვიყვანოთ, სადაც ღვდელი სწავლისა და ცოდნის სარგებლობასა და საჭიროებას უხსნის, გასაგები, უბრალო და გონიერი ენით, ჩინებულ მაგალითებით და შედარებებით. ეს სწორედ “საქრესტომათიო” ადგილია. ყველა იმ ადგილების ამოწერა ან მოხსენება რომ მოვინდომოთ, საიდანაც გამოსტყვივის “კაცია-ადამიანის” ავტორის ნიჭი და ძალა, ნახევარი მოთხრობა თუ არა, მესამედი მაინც უნდა ამოვწეროთ ან ჩამოვთვალოთ”⁶¹.

ნ. ნიკოლაძეს იღია ჭავჭავაძის მხატვრულ ტალანტზე მსჯელობისას კარგად ესმის, რომ “კაცია-ადამიანში” მწერალმა შექმნა მთელი იმდროინდელი სინამდვილე, თავისი ეპოქისათვის დამახასიათებელი სცენები და პირები. გასაგებია, ლუარსაბ თათქარიძის ტიპი არ შეიძლება შეიქმნას არც კაპიტალიზმის და არც სოციალიზმის დროს. ისეთი ფიზიკურად და გონებრივად გადაგვარებული მემამულე, მუქთახორა, ზარმაცი და უზნეო, როგორიც ლუარსაბ თათქარიძეა, არ შეიძლება იყოს რომელიმე სხვა ეპოქაში, გარდა ფეოდალიზმისა, ისიც უკვე მისი აღსასრულის პერიოდში. ზაქრო და კაკო, გაბრო და დათიკო ფეოდალიზმის ეკონომიკური

⁶¹ კრებული, 1873 წ., N5-6, გვ. 428-429.

და პოლიტიკური ცხოვრების პირმშონი არიან. ილია ჭავჭავაძის მიერ შექმნილ ტიპებში ჩვენ ვკითხულობთ დაცემისა და დადუპების გზაზე დამდგარი ფეოდალიზმის დროის საქართველოს ცხოვრებას. ნ.ნიკოლაძე აღიარებს, რომ არა მხოლოდ “კაცია-აღამიანი”, არამედ ილია ჭავჭავაძის მთელი რიგი თხზულებანი პასუხობენ რეალისტური ლიტერატურის მაღალ მოთხოვნებს. იგი არა მარტო აგრძელებდა მის საუკეთესო ტრადიციებს, არამედ სრულიად ახალ საფეხურზე აჰყავდა ქართული მხატვრული სიტყვა. ქართველი კრიტიკოსის სიტყვებით რომ ვთქვათ: “ილია ჭავჭავაძე შესანიშნავი მწერალი და გრძნობით სავსე პოეტია, რომელსაც პატიოსანი თანაგრძნობა უღვივის გულში ყველასადმი, რაც ჩვენს უხეირო ცხოვრებას დაუჩაგრავს და ობლათ დაუტოვებია და მაღალი ლტოლვილება აქვს ყველაფრისადმი, რაც კაცის გულს აკეთილშობილებს, რაც საზოგადოებას ამადლებს, რაც ხალხს აბედნიერებს და მამულს სარგებლობას აძლევს, ან უკეთეს მომავალს უმზადებს”⁶⁴.

ი.ჭავჭავაძის შემოქმედების დემოკრატიული და პუმანისტური შინაარსის ამაზე უფრო ღრმად და ნათლად წარმოდგენა შეუძლებელია.

ნ. ნიკოლაძეს კარგად ესმის, რომ ესთეტიკური ემოცია ჩვეულებრივი ემოცია არაა. იგი მთელ რიგ უკვე განხილულ მაგალითებში, მკვეთრად განასხეავენ მხატვრულ შემეცნებას მეცნიერული შემეცნებისაგან. ხელოვანი თვითონ კი არ უნდა იძლეოდეს დეფინიციას იმის შესახებ, თუ რა არის ასახული მის მიერ შექმნილ სახეში, არამედ თვითონ სახე უნდა ლაპარაკობდეს თავისი თავის შესახებ, თვითონ ხსნიდეს მკითხველის წინაშე თავის ბუნებას. ნ. ნიკოლაძემ იცის, რომ ხელოვნების დანიშნულება არ

⁶⁴ კრებული, 1873 წ. N5-6, გვ. 433-433.

ამოიწურება მხოლოდ შემეცნებითი ღირებულებით, სინამდვილის მხატვრული ასახვით, მისი შემეცნებით. ხელოვნების წინაშე დგას მეორე ამოცანა-მიანიჭოს ადამიანს ესთეტიკური ტკობა. მან იცის, რომ ესთეტიკური და სასიამოვნო ვერ იქნება ხელოვნების ქმნილება, თუ იგი აზრის სინათლემ არ გააცისკროვნა.

ნიკო ნიკოლაძის ლიტერატურული კრიტიკა და ბრძოლა ესთეტიკური იდეალიზმის წინააღმდეგ

ნიკო ნიკოლაძის ესთეტიკურმა შეხედულებებმა თავისებური ასახვა ჰპოვეს მის ლიტერატურულ-კრიტიკულ წერილებში. იგი ლიტერატურული კრიტიკისაგან მოითხოვდა, რომ მჭიდროდ დაუკავშირდეს მე-19 საუკუნის 60-იანი წლების განმანათლებლობის იდეოლოგიას და საქართველოს ნაციონალურ-განმანათლებულ მოძრაობას. იგი კრიტიკოსის მოვალეობად მიიხსენებდა, იმის გამორკვევას, თუ რამდენად სწორად და რეალურად შეძლო მწერალმა მხატვრულ ნაწარმოებში სინამდვილის გადმოცემა. აი რას წერს ნ.ნიკოლაძე: “როცა კრიტიკა მახინჯ თხზულებას სინჯავს, ის თავდაპირველად იმ ცხოვრების ნაწილს იღებს, რომელიც უნდა გამოეხატა მწერალს და მის აწერილობას ადარებს, კრიტიკა ამბობს: აი რას წარმოგვიდგენდა ჩვენ ნამდვილი ცხოვრება, აი რა და რა მხარეზე უნდა მიექცია ყურადღება მწერალს, აი რა და რა უმთავრესი საფუძველი და ნაყოფი აქვს ამ ცხოვრებას და აი მესამე მხრით, რანაირათ, რა სუსტათ გამოუხატავს ეს საგანი მწერალს, რა დაბნეულათ და შეუფერებლათ აუწერია იმას ცხოვრება,- სულ სხვაფრივ ირჯება კრიტიკა იმ თხზულების გასინჯვის დროს, როცა თხზულებაში ხელოვნურად, სწორედ და შესაფერისად გამოხატულია ცხოვრება ან რომელიმე მისი ნაწილი. ამ შემთხვევაში კრიტიკა პირდაპირ ამბობს, რომ ცხოვრება სწორეთ და ჩინებულად გამოხატულია ამ თხზულებაში და აი რასა

და რას წარმოგვიდგენს ჩვენ იმ საგნების ხასიათების და მდგომარეობის გასინჯვა, აი რა და რა აზრს სძრავს და რა გრძნობას ბადებს ჩვენში ეს თხზულებაო.”⁶⁵

ნ.ნიკოლაძეს მიაჩნია, რომ კრიტიკას შეუძლია არა მარტო თხზულების მხატვრული ღირსების შემოწმება, არამედ დიდი ძალა შესწევს სოციალური ცხოვრების გაუმჯობესების საქმეში, “რადგანაც კრიტიკა თვალს უნდა ადევნებდეს ცხოვრების ხასიათს, ნიადაგ უნდა აფასებდეს ამ ხასიათის გამოხატულებას სხვადასხვა თხზულებაში და თან თხზულების ღირსებასაც უნდა აფასებდეს და ცხოვრებისასაც, უეჭველია, რომ იმას ყოველთვის მოვალეობად ექნება ამ ცხოვრების ხასიათზე სჯა. მისი გაუკეთესების ცდა და საზოგადო აზრის ამრიგად მიმართვა, როგორც შეეფერება თანადროულ მდგომარეობასა და საზოგადოების მოთხოვნილებას”⁶⁶. ნ.ნიკოლაძე აღიარებს, რომ ჭეშმარიტი ლიტერატურული კრიტიკა წარმმართველი როლის მქონეა მწერლობაში და ტონის მიმცემია საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის. “ეს მიზანი ყოველთვის თვალწინ უნდა ჰქონდეს კრიტიკას თითოეული თხზულების განხილვის დროს, ის ნიადაგ იმას უნდა აქცევდეს ყურადღებას, თუ რა უმთავრესი საჭიროებაა რომელიმე დროს საზოგადო ცხოვრებისათვის, რა მხრით და რა კილოზე უნდა იყოს მიმართული ლიტერატურის შრომა და რამდენად ასრულებს ამ საჭიროებას სხვადასხვა თხზულება, სხვადასხვა მწერალი. ამ აზრით ხელმძღვანელი, კრიტიკა ნიადაგ ტონს უნდა აძლევდეს თავის ლიტერატურას და ისე უნდა მიმართავდეს მის ძალას და შრომას,

⁶⁵ ნ. ნიკოლაძე, “ჩვენი მწერლობა, გრ. ორბელიანი”, კრებული, 1873 წ. N 3, გვ. 152.

⁶⁶ ნ. სკანდელი, “კრიტიკა და მისი მნიშვნელობა ლიტერატურაში”, კრებული, 1871 წ. N3, გვ.228.

როგორც საუკეთესო იქნება ცხოვრებისათვის.”⁶⁷

ნ.ნიკოლაძე მე-19 საუკუნის 70-იანი წლებიდან უკვე ცნობილია როგორც საუკეთესო ლიტერატურული კრიტიკოსი. იგი თავის მატერიალისტურ-ესთეტიკურ მოსაზრებებს ასახავდა ლიტერატურულ-კრიტიკულ წერილებში. მისმა ლიტერატურის რეალისტურმა პრინციპებმა დიდი გავლენა მოახდინა იმ პერიოდის ქართულ მწერლობაზე. გაზეთ “დროების” რედაქტორი სერგეი მესხი 1873 წელს გამოქვეყნებულ წერილში წერდა: “ჩვენი ეხლანდელი ლიტერატურა არაფერში არ გრძნობს ისეთ ნაკლოვანებებს, როგორც კრიტიკაში. როგორ მწერალსაც გინდა ნახავთ, მაგრამ კრიტიკოსი კი, რიგიანი კრიტიკოსი, ჯერ-ჯერობით ერთიც არ მოიპოვება, როცა ეხლა კი არაფერი და არავინ დევჭირდება, როგორც ხეირიანი კრიტიკოსი. ჩვენ მეფე რიჩარდით შეგვიძლია დავიყვიროთ: “კრიტიკოსი, კრიტიკოსი პირველი”- ნახევარ მწერლებს მიეცემთ ვინც ერთს კარგს კრიტიკოსს გვიპოვის ამ ჩვენი კრიტიკის სიღარიბეში, ჩვენ ყველაზე უფრო მიმტვევებული იმედი გექონდა

და კიდევაც გვაქვს “⁶⁸. ლიტერატურული ნაწარმოების ესთეტიკურ-შემეცნებითი ღირებულების პრინციპები, რომელიც მან თავის თეორიულ წერილებში წამოაყენა, კრიტიკოსმა ჩინებულად შეუხამა პრაქტიკულ შემოქმედებას. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოა მის წერილში-”ბიზანტიური პაექრობა”. მე-19 საუკუნის ქართულ სამოციანელთა გვერდით ნ.ნიკოლაძემ რეალისტური კრიტიკის მიხედვით გაანალიზა გენიალური რუსთაველის დიდი მემკვიდრეობა.

⁶⁷ ნ.სკანდელი, “კრიტიკა და მისი მნიშვნელობა ლიტერატურაში”, კრებული, 1871 წ. N3, გვ. 231.

⁶⁸ “დროება” 1873 წ. N14

1889 წელს გაზეთში “ნოვოე ობოზრენიე”, რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა ნ.ნიკოლაძის მთელი რიგი წერილები სათაურით “ბიზანტიური პაექრობა”, სადაც ქართველმა კრიტიკოსმა გამანადგურებელი დარტყმები მიაყენა ნარდონის ფსევდონიმით გამოქვეყნებულ ივანე ჯაბადარის ნიჰილისტურ სტატიებს, რომელიც ამ უკანასკნელმა “სევერნი ვესტნიკში” დაბეჭდა. ეროვნულ ნიადაგს მოწყვეტილ ქართულ კულტურის შესახებ ცილისმწამებლურ სტატიებში ნარდონი იძლეოდა ყალბ მოსაზრებას, თითქოს ძველი ქართული კულტურა სპარსული კულტურის მონურ ზეგავლენას განიცდიდა. თავისი დიდი ნიჭის სიძლიერით ფართო ფილოსოფიური და ლიტერატურული ერუდიციით აღჭურვილმა ქართველმა კრიტიკოსმა შეძლო დაესაბუთებინა რუსთაველის პოემის ღრმად ეროვნული და თვითმყოფადი ხასიათი, მისი სასიცოცხლო კავშირი ქართველი ხალხის ისტორიის მთელ განვითარებასთან.

ნ. ნიკოლაძემ თავის წერილებში ხაზგასმით აღნიშნა, რომ ნარდონის ფსევდონიმით მოვლინებული ივანე ჯაბადარი არ იცნობს საქართველოს ისტორიულ წარსულს, მის მდიდარ კულტურას, ლიტერატურას, თუ ქართველი ხალხი სპარსული კულტურით ცხოვრობდა, თუ მისი ქრისტიანული რელიგია და მსოფლმხედველობა არ იყო მტკიცე ეროვნული, - სვამს კითხვას ნ.ნიკოლაძე, - მაშინ რით უნდა ავსხნათ, რომ ათასეული წლების მანძილზე ქართველობა სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას ეწეოდა სპარსეთის აგრესიის წინააღმდეგ. საკუთარი სისხლით იხსნა ქართველმა ერმა თავისი ენა, კულტურა, ზნე-ჩვეულებები და რელიგია. თუ ეს მართალია, რომ საქართველო ცხოვრობდა და აზროვნებდა მხოლოდ სპარსეთის კულტურის მეოხებით, მაშინ

რატომღაა, რომ ქართველთა მთელი თაობები განუწყვეტლივ, ათასწლეულის მანძილზე აწარმოებდნენ სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას იმ ხალხთან, ვინც ამ კულტურის მატარებელია და რომლითაც თითქოს გაჟღენთილია მთელი საქართველო. საკუთარი მეობის გარეშე შეუძლებელია ასე ხანგრძლივად და შეუპოვრად იცავდე თავს.

ნ. ნიკოლაძეს მთელი კაცობრიობის სიამაყედ მიაჩნდა “ვეფხისტყაოსანი”, იგი აცამტკერებდა ნარ-დონის მეთოდოლოგიურ უსუსურობას, კულტურის მოვლენები-სადმი დამახინჯებულ მიდგომას და მას უპირისპირებდა სწორ ფილოსოფიურ თვალთახედვას, რეალურ კრიტიკას. იგი მოითხოვდა რეალისტური და ისტორიული კრიტიკის პრინციპების მიხედვით გარჩეულიყო ძველი ქართული კულტურის და ლიტერატურის საკითხები, უპირველეს ყოვლისა, რუსთველოლოგიური პრობლემები.

ნარ-დონთან დისკუსიაში წამოჭრილი ძირითადი პრობლემები რუსთაველის ლიტერატურულ მემკვიდრეობასთან დაკავშირებით ნ.ნიკოლაძემ პროგრესული რეალისტური კრიტიკის ასპექტებით გააშუქა. მისი ძირითადი ამოსავალი წერტილი ლიტერატურული ფაქტების ანალიზის დროს რეალური სინამდვილეა, რომელზედაც არის დასენებული მხატვრული ნაწარმოები. “ვეფხისტყაოსანში” იგი ხედავდა იმ ეპოქის საზოგადოების ისტორიული განვითარების ძირითადი კანონზომიერების მხატვრულ ასახვას და ამიტომ, როცა იხილავდა ნარ-დონის ყალბ კონცეფციას-ქართულ კულტურაზე სპარსული კულტურის ზეგავლენის შესახებ, იგი წინა

პლანზე აყენებდა საქართველოს ისტორიული სინამდვილის ყველა უმთავრეს მხარეს: პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივ ცხოვრებას, საზოგადოებრივ ურთიერთობებს, იდეოლოგიურ სფეროს და ამტკიცებდა, რომ ყველა ამ სფეროს ღრმა თვითმყოფადი და ნაციონალური ხასიათი აქვს.

ქართველი კრიტიკოსი “ვეფხისტყაოსანს” განიხილავს მსოფლიოს გენიოსთა ქმნილებების გვერდით და საბოლოოდ მკაცრ მსჯავრს ადებს ნარ-დონს. მან კარგად იცის, რომ მხატვრული ნაწარმოების მთავარი საზომი ისაა, თუ რა კვალი დატოვა მან ხალხის ნაციონალურ კულტურაში, როგორ იმოქმედა თაობათა გონებრივ და სწავლებრივ აღზრდაზე. ქართველ კრიტიკოსს ღრმად ესმის რუსთაველის ქმნილების მსოფლიო ხასიათი და სიდიდე. თუ შევაჯამებთ წყვილების მთელ ციკლს, რომელშიც ნ.ნიკოლაძემ თავისი შეხედულებანი მოგვცა რუსთაველის შემოქმედებაზე, დავრწმუნდებით, რომ ეს არის მწიგნობრ კრიტიკულ მოსაზრებათა სისტემა, რომელიც ნიშანდებულია მაღალი თეორიული დონით. განსაკუთრებით გამოირჩევა ერუდიციის სიფართოვითა და მაღალი ესთეტიკური გემოვნებით. ნ.ნიკოლაძის კრიტიკული აზროვნების ფართო დიაპაზონი, მოვლენათა არსში წედომის გასაოცარი უნარი, ღრმა ერუდიცია, ესთეტიკური პრინციპებიდან ლიტერატურული ნაწარმოებების ანალიზი, მას აყენებს ჩვენი დროის, ჩვენი ეპოქის, კულტურული საგანძურის ერთ-ერთ შემოქმედად. ამ მხრივ საინტერესო მემკვიდრეობა დაგვიტოვა ქართველმა კრიტიკოსმა, დასავლეთ ევროპის ლიტერატურის ბევრ თვალსაჩინო შემოქმედზე. “ნაროდნოე ბოგატსტვოს” ფურცლებზე ნ.ნიკოლაძეს გამოუქვეყნებია მეტად საყურადღებო სტატიები დასავლეთ ევროპის

მხატვრული ლიტერატურის ცნობილ კლასიკოსებზე. კერძოდ, იგი იხილავს თეკერის “ამაოების ბაზარს” და ანიშნავს, რომ ეს თხზულება ეკუთვნის მცირერიცხოვან რომანთა რიგს, რომელთაც ლიტერატურის განვითარებაში ან ეპოქა წარმოშვეს, ან ყოველ შემთხვევაში ამ ეპოქის საუკეთესო ძეგლებს წარმოადგენენ. ამ თხზულების ყოველი სტრიქონი მეტყველებს ავტორის უზარმაზარ ნიჭზე, რომლის ბადალი ამ დროს არ მოიპოვებოდა. რომანის ყველა ხასიათი ღრმადია გააზრებული და არაჩვეულებრივი ტექსტით არის გამოკვეთილი.

ვალტერ სკოტის შემოქმედების განხილვის დროს ქართველმა კრიტიკოსმა მკაცრად გააკრიტიკა ცნობილი ლიტერატურათმცოდნე-შმიდტი. ქართველი მოაზროვნე მიუთითებდა, რომ სკოტის შემოქმედება არ არის ასული მხატვრულობის იმ სიმაღლემდე, რომელიც მას მოუპოვებს უკვდავებას ლიტერატურაში. აქვე იგი ცდილობს მხატვრულობის ცნების განსაზღვრას და ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ ამ ცნებაში აუცილებელია შეტანილი იქნეს ისტორიული მომენტი. “ჩვენ ვფიქრობთ, წერს იგი-რომ არ დავამცირებთ ვალტერ სკოტს, ჩვენი მკითხველების თვალში, თუ ვიტყვით, რომ მის ნაწარმოებებში არაფერია ისეთი, რაც საფუძველს მოგვცემდა აგვემაღლებინა და ქება შეგვესხა ვალტერ სკოტისათვის. უდავოა, რომ თავის დროზე იგი პირველხარისხოვან როლს ასრულებდა, მაგრამ ეს დრო ხომ დიდი ხანია წავიდა და დღეს სასაცილოა ლიტერატურას ვუცქეროდეთ ვალტერ სკოტის თაყვანისმცემლის თვალსაზრისით.”⁶⁹

ნ. ნიკოლაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ბაირო-

⁶⁹ “ნაროდნოე ბოგატსტვო”, მე-19 საუკუნის ინგლისური ლიტერატურის განხილვა, 1864 წ. N66, ნ. ნიკოლაძის რეცენზია შმიდტის წიგნზე.

ნის ადგილს ახალ ინგლისურ ლიტერატურაში. იგი შეეცადა საფუძვლიანი ანალიზი გაეკეთებინა პოეტის მსოფლმხედველობის და შემოქმედებისათვის.

“უცილობელია, რომ მე-19 საუკუნის ინგლისელ მწერლებში ბაირონს ყველაზე საპატიო ადგილი უჭირავს, როგორც თავისი ნიჭის ძლიერებით, ასევე მისწრაფებათა კეთილშობილებით. ბაირონის მღელვარე ხასიათი ეზებდა ქმედობას, ეზებდა უკეთეს საზოგადოებას, ვიდრე ისეთს, რომელშიც ის დაიბადა და აღიზარდა და აი, სწორედ ამ ძიებაშია ჩამარხული გასაღები მისი ნაწარმოებებისა.”⁷⁰

საინტერესოა რაში ხედავს ქართველი კრიტიკოსი ბაირონის ტრაგედიის მიზეზებს, -საზოგადოებრივ, ისტორიულ პირობებში, ბურჟუაზიული საზოგადოების სულიერ დაკნინებასა და ამის გამო პოეტის მასთან განხეთქილებაში. ბურჟუაზიული კრიტიკოსები, იგივე შმიდტი, პოეტს სთვლიდნენ მხოლოდ ისეთ პიროვნებად, რომელიც გართობას ეძიებს ყველგან და ყველაფერში, პოეტურ შემოქმედებაშიც კი. ქართველი კრიტიკოსი სამართლიანად შენიშნავს დიდი ინგლისელი პოეტის მსოფლმხედველობის პროგრესულობაზე, მის სიყვარულზე. იგი არ ეთანხმება შმიდტს, იმ მიზეზების ახსნაშიც, რომლითაც ცდილობდა ეს უკანასკნელი ნათელი მოეფინა ბაირონისა და ინგლისის არისტოკრატიის კონფლიქტებისათვის. შმიდტი ხომ ბაირონის ცოლთან გაყრას თვლიდა პოეტისადმი ინგლისელი არისტოკრატიის სიძულვილის ერთადერთ მიზეზად. გახილული წერილებიდან ჩანს, რომ ქართველ კრიტიკოსს ღრმად და საფუძვლიანად ცოდნია ინგლისური მხატვრული კულ-

⁷⁰ “ნაროდნიოე ბოგატსტოვ”, მე-19 საუკუნის ინგლისური ლიტერატურის განხილვა, 1864 წ. N66, ნ. ნიკოლაძის რეცენზია შმიდტის წიგნზე.

ტურა, რომლის მთავარი მოვლენებიც გააშუქა მატერიალისტური ესთეტიკის პოზიციებიდან. ნ.ნიკოლაძემ იცის, რომ ხელოვნების მხატვრული გამოსახვის უმაღლესი საგანი ადამიანია. იგი თავისი თეირიულ-ესთეტიკური და კრიტიკული მოღვაწეობით მე-19 საუკუნის ქართული ნაციონალური კულტურის საგანძურში შევიდა. ამიტომ შეუძლებელია მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველის გონებრივ და პრაქტიკულ მოძრაობაზე მსჯელობა, თუ საკადრისს არ მივუზღავთ ნ.ნიკოლაძეს სახელსა და ღვაწლს.

დ ა ს კ ვ ნ ა

ნ.ნიკოლაძის მრავალმხრივი მოღვაწეობის შესწავლის საქმეში დიდი ღვაწლი აქვთ შეტანილი ქართული კულტურისა და მეცნიერების ცნობილ მოღვაწეებს: ს. ხუნდაეს, პ. გუგუშვილს, ვ.ბახტაძეს, გ.ქიქოძეს, გ.ზაქარიაძეს, გ.აბზიანიძეს, ა. ნიკოლაძეს, ლ.გორგილაძეს, ვ.ზამბახიძეს, დ.გამესარდაშვილს და სხვ.

ნ.ნიკოლაძეს თავისი ფილოსოფიური და ესთეტიკური შეხედულებები ცალკე შრომების სახით არ მოუცია. ისინი უხეად არის გაბნეული მის წერილებში. მისი მსოფლმხედველობა და იდეოლოგია ჩამოყალიბდა იმდროინდელი საქართველოს ეკონომიკის, კულტურის და მეცნიერების საფუძველზე.

მონოგრაფიის ამოცანას წარმოადგენდა ნ.ნიკოლაძის მსოფლმხედველობის ფილოსოფიური და ესთეტიკური ასპექტები, ნაშრომი ეყრდნობა ყოველივე დადებითს, რაც მეცნიერებმა დღემდე მოიპოვეს ამ საკითხების კვლევისას.

16.02.06.

სარჩევი

რედაქტორისგან	3
შესავალი	5
 პ ი რ ე ე ლ ი თ ა ვ ი	
ნიკო ნიკოლაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ადრეული პერიოდი, მე-19 საუკუნის 70-იანი წლები	10
 მ ე ო რ ე თ ა ვ ი	
ნიკო ნიკოლაძის სოციალურ-პოლიტიკური და ფილოსოფიური შეხედულებები	21
 მ ე ს ა მ ე თ ა ვ ი	
ნიკო ნიკოლაძის ესთეტიკური შეხედულებები	38
 მ ე ო თ ხ ე თ ა ვ ი	
ნიკო ნიკოლაძის ლიტერატურული კრიტიკა და ბრძოლა ესთეტიკური იდეალიზმის წინააღმდეგ	57
დასკვნა	66

კლარა ელჩიბეგაშვილი

ნიკო ნიკოლაძის
სოციალურ-პოლიტიკური და
ესთეტიკური შეხედულებები

გამომცემლობის რედაქტორი ს. ხანჯალაძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.03-2006
ქალაქის ზომა 60. 84 1/16
ნაბეჭდი თაბახი 4,25
შეკვეთა №167, ტირაჟი 500

ფასი სახელშეკრულებო

სტამბა შპს «პოლიგრაფისტი»
თბილისი, სურამის ქ. №13

გამომცემლობა «ლამპარი»,
თბილისი, გიორგი
ბრწყინვალეს ქ. №31/47

Издательство “Лампари”
Тбилиси, ул. Гиорги
Брцкинвале 31/47

Publishers “Lampari”, Tbilisi, 31/47
Giorgi Brtskinvale str.